

ROMSKI ŽIVOTI **SU VAŽNI**

ROMSKI ŽIVOTI SU VAŽNI

Forum Roma Srbije, 2020.

IMPRESUM

PUBLIKACIJA

Romski životi su važni

IZDAVAČ

Forum Roma Srbije, Beograd

UREDNIKA

Maja Solar

AUTORI I AUTORKE

Jelena Krivokapić, Bojana Krivokapić, Jasmina Drmaku, Jelena Savić, Miljana Marić Ognjenović, Robert Kasumović, Iva Barčić, Paola Yo i Maja Solar

LEKTURA, KOREKTURA

Maja Solar

DIZAJN I GRAFIČKO UREĐENJE

Omnibooks, Beograd

Publikacija je nastala uz podršku Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe kao deo projekta programa političke edukacije Foruma Roma Srbije za 2020. godinu. Publikacija ili njeni delovi mogu se slobodno koristiti uz navođenje izvora. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost autora i autorki i ne odražava nužno ni stavove Foruma Roma Srbije ni Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

SADRŽAJ

- 4 MAJA SOLAR
Roma lives matter! (predgovor)
- 12 JELENA I BOJANA KRIVOKAPIĆ
Socijalna nepravda i u vreme pandemije
- 18 JASMINA DRMAKU
Šta će im hleb, neka jedu tablet!
Romi i Romkinje u vreme korone
- 26 JELENA SAVIĆ
Psihološki testovi i druge diskriminišuće procedure pro-
cene: Problemi obrazovanja romske dece
- 38 MILJANA MARIĆ OGNJENović
Rodno uslovljena (ne)balansiranost u romskim porodi-
cima: Stvar uverenja ili ipak i nečeg drugog?
- 44 ROBERT KASUMović
Levica i Romi/kinje
- 49 IVA BARČIĆ
Da li bi uvrštavanje romskog nematerijalnog kulturnog
nasleđa na Unesco listu pomoglo prebrođivanju „krize
identiteta“?
- 54 PAOLA YO
Višestruke opresije transrodnih Roma i Romkinja
- 65 BIOGRAFIJE

– ***Roma lives matter!***

Ova godina bi se na prvom mestu, na planu svjetskih događaja, mogla pamtititi po otporu koji su pružali potčinjeni diljem svijeta, a posebno u Sjedinjenim Američkim Državama. Druga stvar koja je obeležila 2020-u na svetskom nivou jeste epidemija virusa Covid-19. Da, na prvom mestu je otpor, a na drugom mestu je pandemija. Jer: iako se korona nije dogodila baš tako neočekivano, iznebuha i kao da to nema nikakve veze sa kapitalističkim odnošenjem prema prirodi, ona se ipak više nalazi na onoj strani spektra gdje se za većinu ljudi nešto događa a da se oni uglavnom ne pitaju. Ovo prvo pak – pružanje otpora – e to je mnogo fascinantnije: opseg i snaga protesta, štrajkova i pobuna, i to uprkos težim okolnostima za organiziranje baš zbog epidemičke situacije; gradnja solidarnosti uprkos tome što se pandemija u neoliberalnom diskursu koristi da se još više insistira na individualnoj odgovornosti i sve

se opet prebacuje na pojedinke i pojedince; pokazivanje da je moć u ljudima i ljudskom delovanju, a ne u nečemu što izgleda kao da ljude napada izvana; veća snaga onoga što žilavo, uporno, solidarno i ljudski, baš istinski ljudski, gradi otpor od onoga što čini da se ponekad osećamo nemoćni, malecni, uplašeni...

Svet će itekako ovu godinu pamtiti po burnim događajima koji su pokrenuli organizirani otpor i razotkrili razmjere brutalnosti policije i države prema potlačenima, jer su sada skoro svi upoznati sa *Black lives matter* (*Crni životi su važni*) pokretom koji postoji i deluje godinama unazad. Već poznate – u kapitalizmu duboko ukorenjene – rasijalizirane prakse kriminalizacije siromašnih, sada imaju svoju glasnu i jasnu boju otpora: boju ljudskog. Jer, poruka *Black lives matter* nije samo da su crni životi važni, nego životi svih potlačenih, kvir, trans osoba i svih rodno varijantnih identifikacija, osoba sa invaliditetom, potlačenih žena, osoba bez dokumenata, migrantkinja i migranata, radnica i radnika... Svi oni se udružuju i zajedno afirmišu živote potlačenih.

Dakako, ova afirmacija života ne znači puko ukazivanje na one koji osciliraju između životinjske i ljudske egzistencije, ona znači afirmaciju *ljudskog* života, života za ljude prema njihovim potrebama, za ljude koji – bez obzira na njihove nijanse kože, polne odabire, seksualne naklonosti, tjelesne sposobnosti, etnička prepoznavanja – žele istinski dostojanstven život koji neće biti upetljan u odnose eksploatacije, dominacije i potčinjenosti. Ova borba pokazuje da je svaki život važan, da nijedan život nije i ne smije biti višak, da ljudi ne smiju da se stavljaju u poziciju da su nevidljivi, da ih se prepušta golom opstanku ili, pak, nestanku u već zacrtanim uslovima. I baš

kao što je *Black lives matter* globalni pokret, a ne samo američki, tako bi valjalo da se svaki otpor rasijaliziranim dinamikama kapitalizma povezuje.

U našem kontekstu, uprkos štrajkovima i talasu letnjeg protesta koji se definirao baš na tragu pružanja otpora autoritarnim strukturama vlasti, državnim i policijskim mehanizmima koji ga podupiru, još uvijek ne postoji organizirana pobuna tolikih razmera da bi mogla ozbiljno uzdrmati sistem koji tlači ljudske živote. Dok se i u našem kapitalističkom kontekstu život diferencira na različite kategorije „životinjskog ljudstva“: na one koji su potrebni kao radna snaga koja stvara višak vrijednosti (i koje je dovoljno platiti tek toliko da se reprodukuju onoliko koliko je potrebno da se svakog dana ponovno pojave na poslu, dok se ne istroše, kada ih je lako zameniti), na one koji su *relativni* višak (rezervna armija rada koja uvijek ima ulogu pritiska konkurencije na zaposlene i prepuštena je golom preživljavanju) i na one koji su *apsolutni* višak (oni*e koje kapital-državne strukture prepuštaju umiranju, bez ikakve potrebe za njihovom radnom snagom ili uprezanjem u neke forme reproduktivnog rada). Korona je izgleda istakla baš te slojeve apsolutnog viška stanovništva: starije i onemoćale za koje je apsolutno nebitno hoće li podlegnuti zarazi, jer više nisu od koristi – ni posredno ni neposredno – kapitalu; rasijalizirane zajednice; krajnje siromašne zajednice; lumpenproletarijat...

To da su ljudski životi suštinski dehumanizirani bitan je dio kapitalističkih mehanizama devalviranja rada i klackanja na poluzi viška stanovništva: sistemu je potrebna strukturna nezaposlenost da bi se održavale niske nadnice i druge ključne odlike tržišne logike; potom, ideološki i psihologizirani slojevi odvajanja nadničnog radništva od ne-nadničnih ostalih tako-

đer idu u korist sistemu, jer mržnju usmeravaju u jalovom sukobljavanju potlačenih slojeva jednih protiv drugih umjesto protiv samog sistema; sve to odlično služi mehanizmima discipliniranja i zaogrtno je u moralno-ideološku odoru shodno kojoj navodno nema posla jer su ovi što su lenji, pohlepni i parazitiraju na državnim olakšicama krivi, kao i ovi što dolaze odnekud i hoće da nam otmu posao... Tako se kapitalizam još bolje održava, a podele na kojima se zasniva neprestano se naturaliziraju.

U kapitalizmu se, stoga, pored normaliziranih formi nasilja vezanih za eksploataciju, pojavljuje i ono nasilje koje Balibar naziva „ultraobjektivnim“ a koje proizvodi i apsolutni višak stanovništva, odnosno one koji su svedeni na status potpuno beskorisnih, čak i za kapital, te suvišnih *predmeta*. Ovaj sloj populacije stoga lako sklizne iz situacije „pustiti ih da preživljavaju“ u situaciju „pustiti ih da umru“, dok se njihova eliminacija često podupire ekološko-biološkim katastrofama.¹

Romska zajednica je i prije epidemije korone bila konstituirana kao društvena kategorija *podljudi* (*subhumans*), jer je uglavnom sačinjena od individua koje ne rade ni za nadnicu, dakle često nisu radnička klasa nego zauzimaju još niža strukturna mesta u sistemu proizvodnje. Romski životi ne samo da se svode na životinjstvo, nego se ili brišu do potpune nevidljivosti i nebrige ili se tek deklarativno odaju neki znakovi navodnog obraćanja pažnje na te živote, ali bez njihove stvarne afirmacije. Tako su Romkinje i Romi – koji u najvećem broju u Srbiji žive u krajnje neuslovnim i siromašnim naseljima – u vrijeme korone još više gurnuti u životinjsku borbu za opsta-

¹ Videti: Étienne Balibar, *Violence and Civility: On the Limits of Political Philosophy*. Columbia University Press, New York, 2015, str. 69.

nak, jer su njihovi životi konstruirani kao nebitni, ali i gurnuti uz sam rub potpune eliminacije ovog sloja stanovništva.

Dakle, iako je romska zajednica u Srbiji i prije korone uglavnom živela na rubu opstanka, stvarne razmere oskudice u podstandardnim romskim naseljima sada bi trebalo alarmantno da se adresiraju i rešavaju sistemski. Jer, ne, nisu dovoljni paketići humanitarne pomoći na osnovu kojih romska zajednica u naseljima jedva opstaje. Potrebno je zaista biti ciničan i prepuštati ozbiljno strukturno rešenje svaljivanju odgovornosti na pojedinke i pojedince, kao da su svi u istim ili sličnim uslovima u kojima bi se mogli zaštititi od fatalnih ishoda zaraze.

„Stoga je kredo Ostani kod kuće za potlačene koji nemaju druge obzore do li preživljavanja u slamovima, imigrantskim kvartovima, getoiziranim, kontejnerskim ili socijalnim naseljima na rubovima gradova, podstandardnim romskim naseljima, trošnim, skućenim i nefukcionalnim prostorima u kojima postaju još izloženiji bolestima, više nego ciničan [...] moglo bi se postaviti još bezobraznije pitanje: hoće li država romskim stanovnicima*camama neformalnih naselja u Srbiji u doba korone obezbediti osnovne potrepeštine, snabdeti ih zalihama hrane, vodom, higijensko-medicinskom opremom za zaštitu od bolesti i zajamčiti im siguran pristup zdravstvenoj skrbi i lečenju? A migrantima*kinjama? Illiti: hoće li Romkinje i Romi, migrantkinje i migranti, i drugi najugroženiji, dobiti sistemsko osiguranje bazičnih uslova? Illi će biti prepušteni rizicima zaraze zbog državnog nemara?²

2 Maja Solar, *Iza leđa korone: rad, kuća i vrijeme*. Objavljeno 31. jula 2020. na portalu *Slobodni Filozofski*: <http://slobodnifilozofski.com/2020/07/iza-leda-korone-rad-kuca-i-vrijeme.html>

Dehumaniziranje Romkinja i Roma u godini korone se nastavlja galopirajućim koracima,³ stoga naš poklič da su romski životi važni ide u pravcu gradnje politike koja će stvoriti uslove za ljudski život svih.

Ovogodišnji zbornik *Foruma Roma Srbije* se, dakako, dobrim dijelom bavio upravo novo-nastalim problemima koje je donela epidemija, ali ne samo time: tematizirani su neki od ključnih problema romske zajednice koji doprinose tome da se romski životi tretiraju kao nevažni. Publikaciju otvara tekst Jelene i Bojane Krivokapić u kojem se iznosi slučaj ukidanja socijalne pomoći jednoj Romkinji u vrijeme korone, te nastavljanja i produbljivanja socijalne nepravde uprkos tome što se možda učinilo da nas je virus malčice senzibilizirao za humanizam. Kako, pak, preživljavanje romske zajednice izgleda u sferi rada i sferi obrazovanja u vrijeme korone piše Jasmina Drmaku. Kako su psihološki testovi i druge diskriminirajuće procedure procjene bile sastavni dio segregacije romske djece u obrazovanju i prije korone, a kako se to nastavlja u pokušaju školovanja romske dece u vrijeme korone, piše Jelena Savić. O tome kako su žene, baš kao i u drugim a ne samo romskim zajednicama, još potčinjenije, jer je besplatni ženski kućni rad dio konteksta generalne neisplativosti plaćanja troškova reprodukcije radne snage iz perspektive kapitala, piše Miljana Marić Ognjenović. Robert Kasumović, na tragu analize iz prošlogodišnjeg zbornika, nastoji tematizirati samo-organiziranje romske zajednice u vezi sa drugim

3 Jedna od upečatljivijih potvrda procesa dehumaniziranja i „animaliziranja“ Roma/kinja u ideološko-političkoj sferi u Srbiji jeste i postojanje „Levijatana“. Diskurs koji ova grupa i njezini pratiloci perpetuiraju na društvenim mrežama to već pokazuje: Romkinje i Romi se adresiraju kao „štetočine“, „pošast“, „beli medvedi iz mahala“, „stoka ciganska“, oni se ne razmnožavaju nego se „kote“ itd.

progresivnim pokretima, a ovog puta to dobija i konkretniji okvir jer je lijeva partija konačno registrovana i valja promišljati šta to znači ili bi moglo značiti za romsku zajednicu. Za pozitivno određenje romskog identiteta bitna je i afirmacija romske kulture, a koji bi mogli biti konkretniji koraci u oblikovanju identiteta na ovaj način, poput recimo uvrštavanja romskog nematerijalnog kulturnog nasleđa na Unesco listu, piše Iva Barčić. Potpuno pionirski tekst u našem regionu na temu promišljanja ukrštanja opresija na osnovu pola, romskog etniciteta i klase, dovršava zbornik na način kojim se tek otvara horizont pitanja i iziskuju se ozbiljna daljnja istraživanja u ovom važnom i analitički zanemarenom polju: Paola Yo piše o tome kako izgleda iskustvo nekog ko je trans osoba, ko pripada romskoj zajednici i dolazi iz niže klase, kritički tematizirajući kategorije pola/roda, etniciteta i klase, te posebno ističući kako je klasa neophodna varijabla u vezi sa tematiziranjima opresija na osnovu identiteta.

Program političke edukacije *Foruma Roma Srbije* je ove godine dobio drugačije koordinate, jer se u uslovima pandemije edukacija često odvijala *online*, što je otežalo rad na zajedničkim akcijama za one kojima korišćenje *online* alatki nije podrazumevajuće, za ljude koji takve materijalne uslove i sredstva nemaju. Zbog pandemije često nismo imali prilike da se viđamo uživo i da održavamo radionice i zajednički rad kao ranije. Ipak, to nas nije spriječilo da promišljamo šta sa ovakvim sistemom u kojem su čitave grupe ljudi gurnute u poziciju podljudi nije u redu i u kom pravcu bi valjalo ići ne bi li romski životi (konačno) postali važni.

Ova godina će stoga u regionu biti zapamćena po koroni, po bojazni da se oni najpotlačeniji ne prepuste umiranjima

koja nisu morala da se dogode, ali prije svega i po nadi koju je istakao crni pokret u borbi za život kao ljudski život.

Potreba da se istakne važnost romskih života dakle nikako ne upućuje na prepoznavanje života kao biološke kategorije, jer, znamo, ljudi nisu (samo) biologija. Niti u ljudskim zajednicama postoji nečeg takvog što bi se moglo označiti kao čisto biološko i što već ne bi, na složene načine, bilo prožeto društvenim. To koje su boje ljudske kože zapravo ne bi trebalo biti važno, ali u kapitalizmu koji je i rasijaliziran ukazivanje na boju kože ili na etničku pripadnost potčinjenih je poklič kojim se borimo protiv bjelačke suprematije. U tu borbu su stoga uključeni svi potlačeni, a crnačkost ili romskost je u tom smislu zapravo ljudskost. To da romski aktivisti i aktivistkinje pišu o tome, to da ukazuju na to da su Romi i Romkinje *tu*, da su *ovde*, da su sa nama, da smo *zajedno*, da moramo stvoriti uslove u kojima će i romski životi moći da se ostvaruju u punom ljudskom potencijalu, to daje nadu da možemo – za sada kroz imaginiranje i inspirisanje postojećim pokretima i pobunama, te kroz žilavo povezivanje sa progresivnim strukturama – zamisljati *Roma lives matter* na obzoru.

Decembar 2020,
Maja Solar, urednica zbornika

– **Socijalna nepravda i u vreme pandemije**

Pandemija korona virusa je nova bolest disajnih puteva koja se prvi put pojavila decembra meseca 2019. godine u velikom kineskom gradu Wuhanu, u kineskoj provinciji Hubei. Pandemija se veoma brzo proširila širom sveta, a u martu mesecu 2020. godine pokucala je i na vrata Republike Srbije. Ubrzo nakon toga su posebno targetirane grupacije koje su u najvećem riziku od pandemije: starija lica, hronični bolesnici i medicinski radnici. Donete su mnogobrojne preporuke o merama za suzbijanje i zaštitu od širenja zarazne bolesti COVID-19, u koje spadaju i higijenske mere kao što je češće pranje ruku, držanje distance i nošenje maske.

Ali, iako je prepoznato da su najrizičnije mete zaraze oni koji su ili u fiziološkom smislu (stariji, onemoćali, bolesni...) ranjiviji ili u smislu radnog mesta (medicinski/e radnici/e, prodavci i prodavačice u samouslugama koje moraju nastaviti da

rade itd.) izloženiji, retko se govori o posebnoj izloženosti virusu onih koji postaju ranjiviji zbog svog socijalnog položaja. Istina je, stariji, bolesni, kao i oni koji rizikuju svoj život zato jer moraju da rade ili, čak, da spašavaju druge živote, posebno su lake mete virusa. Dakle, vrlo brzo je prepoznato da postoje grupe društva koje su podložnije rizicima zaraze i za njih virus u većem procentu može biti fatalan.

Gde su tu Romi i Romkinje? Gde su tu oni koji žive u neformalnim naseljima bez adekvatnih uslova života, što uključuje pristup tekućoj i čistoj vodi? Iako je pravo na vodu jedno od osnovnih ljudskih prava, a nedostatak pristupa vodi za piće u vreme pandemije najveća povreda ljudskih prava, u jednom prilično velikom delu romske zajednice u Srbiji ovo pravo nije omogućeno. Zašto se ne spominju oni koji uglavnom žive u malom životnom prostoru sa svojom mnogobrojnom porodicom, gde je nemoguće obezbediti izolaciju u slučaju zaražavanja? Gde su tu oni koji ne mogu da sebi priušte minimum egzistencijalnih uslova za život, a kamoli da priušte maske, rukavice, dezinfekciona sredstva, zdravu hranu i suplemente za jačanje imuniteta? Gde su tu oni koji nemaju ni električnu energiju ni pristup televizijskim programima, a još češće ni kompjuter ni internet, pa je njihovoj deci onemogućeno da prate *online* nastavu i normalno nastave svoje obrazovanje?

Zašto niko ne spominje Rome i Romkinje u Srbiji, kao i probleme sa kojima se oni susreću u vreme pandemije? Zar oni ne spadaju u najugroženije s obzirom na uslove u kojima žive i nedaće sa kojima se svakodnevno susreću, a koji povećavaju podložnost zarazi i mnogim pridruženim bolestima.

Medijski prostor posvećen Romima i Romkinjama je i u doba pandemije vrlo mali, ali ni onda se ne govori o njihovim naj-

suštinskijim problemima. No, zanimljivo je da se medijski prostor bavi romskom zajednicom samo da bi se napomenulo kako su oni najbrojniji korisnici novčane socijalne pomoći, što dodatno razvija animozitet, a predrasude protiv kojih se godinama unazad borimo se osnažuju.

To da većinska populacija smatra da Romi i Romkinje ne žele da rade i zato parazitiziraju na socijalnoj pomoći, nije samo neko nepotvrđeno opšte mesto o kojem smo nešto usput naučili. U istraživanju koje je sproveo Poverenik za zaštitu ravnopravnosti tokom 2019. godine „Diskriminacija na tržištu rada“⁴ više od 70% zaposlenih ispitanika i ispitanica se izjasnilo da su saglasni ili delimično saglasni sa rečenicom: „Romi ne vole da rade“. Ovakav stav čak je prisutan i kod onih ispitanika i ispitanica koji osuđuju akte diskriminacije.

Prema zakonu, socijalna zaštita predstavlja organizovanu društvenu⁵ delatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti. Istorijski, za instituciju socijalne zaštite se decenijama unazad borila, i izborila, radnička klasa, i ona predstavlja ne samo zakonsko pravo nego i političko i emancipacijsko postignuće za sve one koji su potlačeni.

Osnovica za utvrđivanje visine novčane socijalne pomoći, usklađena sa indeksom potrošačkih cena u prethodnih šest meseci, od 1. oktobra 2020. godine u Srbiji iznosi 8.626,00 dinara.⁶ Da li je ta novčana socijalna pomoć u Srbiji toliko velika

4 Izvor: <http://ravnopravnost.gov.rs/izvestaji-i-publikacije/istrazivanja/>

5 Zakon o socijalnoj zaštiti, „Sl. glasnik RS“, br. 24/2011.

6 Rešenje o nominalnim iznosima novčane socijalne pomoći, „Sl. glasnik RS“ br. 126 od 23. oktobra 2020.

da se mogu namiriti osnovne egzistencijalne potrebe? Da li je toliko velika da se, pored toliko širokog spektra novčanih davanja, Romi i Romkinje povodom ovoga stalno spominju u negativnom kontekstu?

Čak i u doba pandemije, kada je veći deo stanovništva u Srbiji ostao bez posla i stalnih prihoda, Romima i Romkinjama je u nekim slučajevima onemogućeno pravo na novčanu socijalnu pomoć. A o podnetim zahtevima za pomoć se, i zbog epidemioloških uslova rada, ne odlučuje na vreme i zakonom utvrđenim rokovima, bez obzira na alarmantnost u nekim situacijama.

Jedan od takvih primera je slučaj samohrane majke Z. S. iz Beograda, kojoj su ukinuli pravo na novčanu socijalnu pomoć, a da joj rešenje nije dostavljeno na adresu. Zbog epidemiološke situacije je često zvala Centar za socijalni rad, kako bi na taj način dobila informacije o statusu njenog zahteva, ali odgovor nije dobijala sve dok lično nije došla u tu instituciju. Tada je dobila informaciju da je njen predmet pravosnažno okončan jer je zaprimila odbijajuće rešenje, a nije uložila žalbu. Razlog za odbijanje je navodno činjenica da je ona sposobna za rad i, na osnovu pribavljenih saznanja Centra, da je njena malodobna ćerka (koja inače boluje od astme i ima česte asmatične napade, te zahteva posebnu zdravstvenu negu) uključena u kolektiv predškolske ustanove. Zašto bi to što je nečije dete uključeno u predškolsku ustanovu bilo kriterijum gubitka socijalne pomoći? Zar to nije ono što želimo, a to je da svako romsko dete bude uključeno u predškolski program koje će mu pomoći u socijalizaciji ličnosti i istoj startnoj poziciji sa većinskim narodom u obrazovnom procesu? Zašto to sada postaje prepreka za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć?

Kako ova žena nije zaprimila rešenje, te kako potpis na dostavnici nije njen, ona je uložila žalbu. S obzirom na činjenicu da je prinuđena da brine o ćerki, a da nije zdravstveno sposobna za rad, o čemu je priložila dokumentaciju Centru, novčana pomoć joj je bila apsolutno neophodna. Ipak, ova institucija njenu dokumentaciju prilikom razmatranja zahteva nije uzela u obzir.

Uz našu pravnu pomoć, Z. S. iz Beograda je uspeła u žalbenom postupku. Drugostepeni organ je predmet vratio na ponovno odlučivanje i novim rešenjem prvostepenog organa je naloženo da joj se retroaktivno isplati sve što bi joj pripalo na osnovu novčane socijalne pomoći od dana podnošenja zahteva. Ona je uspeła u tome zahvaljujući našoj pomoći, ali koliko njih nema nikakvih mogućnosti da dođe do nas? Koliko njih nije informisano o svojim pravima? A onda, kako tek ljudi da se snađu u doba pandemije? Da li je moguće da se ovakvi slučajevi u vreme pandemije još više otežavaju, i to posebno za Rome i Romkinje čiji je društveno-socijalni položaj i pre pandemije već bio težak?

Takođe, jedna od nadležnosti Centara za socijalni rad je izvršavanje radnog naloga za oduzimanje dece od roditelja ili staratelja koja rade i žive na ulici, i to po hitnom postupku. Ova mera oduzimanja roditeljskog prava ostala je na snazi i za vreme pandemije, a činjenica je da se usled povećane stope siromaštva na ulici nalazi najveći broj romske dece. Problem je i to što se oduzimanje dece vrši bez upuštanja u pitanje da li se u tim slučajevima radi o trgovini ljudima ili o nužnosti, jer dete i njegova porodica nemaju od čega da žive. Ova mera bi trebala da bude poslednja u nizu mera, a ne prva, jer socijalna zaštita bi trebala biti usmerena prvenstveno na poboljšanje uslova života kako deteta, tako i njegove porodice.

Zaštitnik građana je u svom saopštenju istakao da je ova mera u suprotnosti sa Konvencijom UN o pravima deteta i ocenio da Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja kroz sporni radni nalog „stavlja u fokus intenziviranje aktivnosti sistema, a da fokus zapravo treba da bude zaštita najboljeg interesa deteta, traženje i otklanjanje uzroka te pojave, čemu sistem treba da posluži“. Prema tome, oduzimanje deteta nije nikakvo rešenje, već bi valjalo postaviti suštinsko pitanje ko je organizator prosjačenja i dečje eksploatacije, te koje su okolnosti dovele do toga da su deca na ulici. Takođe, Zaštitnik građana je istakao da aktivnosti sistema moraju da budu usmerene na pronalaženje otklanjanja uzroka, a ne posledica.

Socijalna zaštita, pre svega, služi tome da barem malo umanjí socijalne razlike, te da olakša položaj onima koji su do krajnjih granica marginalizovani i jedva preživljavaju. Iako bi, iz perspektive humanosti, moglo izgledati da je sada, u vreme pandemije, pomoć siromašnima (koji su u ovoj situaciji još siromašniji) bolje organizovana, stvari stoje tako da nam i u ovom polju sistem otkriva svoje pravo lice: trenutna pandemija uvećava socijalne nepravde, a oni koji su već diskriminísani i marginalizovani to postaju još više.

– **Šta će im hleb, neka jedu tablet! Romi i Romkinje u vreme korone**

Odluka o proglašenju vanrednog stanja u Srbiji doneta je od strane predsednika Republike i predsednice Narodne Skupštine 15. marta 2020. godine, a pre i nakon tog proglašenja vlada je donela niz mera kao odgovor na epidemiju. Neke od ovih mera su epidemiološke, dok su druge ekonomske i socijalne, donete sa ciljem smanjenja negativnih efekata epidemije virusa Covid-19. Danas, osam meseci kasnije, pandemija je i dalje u punom jeku, a mi smo na ivici ponovnog proglašenja vanrednog stanja. Kako to sve utiče na pola miliona⁷ siromašnih ljudi u našoj državi prema zvaničnim podacima?

Uvođenjem kriznog štaba, Vlada Republike Srbije nastoji, barem deklarativno, da se fokusira na rešavanje problema koji se odnose na suzbijanje korona virusa i održavanje zdravstvenog sistema, ali

⁷ Izvor: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/sr/социјално-укључивање-у-рс/статистика-сиромаштва/>

i da otkloni negativne posledice koje su zadesile privredu. Često možemo čuti kako predsednik države govori kako neće biti smanjenja plata u državnom, a ni u privatnom sektoru,⁸ pa izgleda kao da vlast jedne periferno-kapitalističke države veoma uspešno rešava ne samo direktne zdravstvene posledice epidemije već i one ekonomske. U prilog tome da „nisu zaboravili“ ni najsiromašnije ide i jednokratna pomoć od 100 eura koja je bila predviđena za sve punoletne građane i građanke Srbije i koja je dodeljivana još u vreme prvog talasa korone. Oni koji su hteli uzeti ovu sumu trebalo je „samo“ da se prijave *online* na upravu za Trezor.⁹

Međutim, ako se ne oslanjamo na entuzijastični diskurs vlade iz kojeg bi se moglo zaključiti da je uprkos nedaćama sve „med i mleko“, mogli bi se zapitati šta se zaista dešava sa najsiromašnijim članovima našeg društva u vreme korone. Pitanje šta se događa sa siromašnim Romima i Romkinjama, koji žive u preko 500 podstandardnih romskih naselja, kao i uvek gurnuto je pod tepih.

Prema *Posebnom izveštaju Zaštitnika građana sa preporukama*, analizirani su uslovi u romskim naseljima u situaciji vanrednog stanja, kao i primene mera zaštite usled epidemije korona virusa.¹⁰ Zapravo, urađeno je istraživanje u samo dese-

8 Izvor: <https://www.novosti.rs/vesti/ekonomija/901997/predsednik-otkrio-evo-plate-penzije-biti-smanjivane>

9 Izvor: <https://www.blic.rs/biznis/moj-novcanik/pocinju-prijave-za-100-evra-mali-pozivam-sve-gadane-srbije-da-iskoriste-jedan-deo/ml52nmy> O nekim problemima i jalovostima ekonomskih mera u vreme epidemije videti i tekst: Stefan Marić, *100 razloga za zaduženje po duplo većoj kamati*, portal Mašina, 11. 06. 2020. Dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=13720>

10 Pogledati u *Posebnom izveštaju Zaštitnika građana sa preporukama o uslovima u romskim naseljima u situaciji vanrednog stanja usled epidemije korona virusa*. Dostupno na: <https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/posebni-izvestaji/6608-19>

tak romskih naselja. U izveštaju može da se vidi štura analiza stanja i uslova u kojima živi romska populacija, a zaključak o situaciji u desetak naselja je ekstrapoliran u zaključak za romska naselja uopšte, dakle za više od pet stotina nestandardnih romskih naselja u Srbiji. U izveštaju se najčešće ponavlja fraza kako stanovnici naselja nisu dobili higijenske pakete, te da je neophodno obezbediti ih. Postavlja se pitanje da li je jedino to potrebno uraditi i da li je baš najbolja politika u vreme epidemije ona koja se temelji na humanitarizmu? Da li romske nevladine organizacije, strani donatori, domaće i strane fondacije, opštine i mesne zajednice samo treba da obezbede higijenske pakete za Rome i Romkinje koji žive u krajnje neadekvatnim uslovima za život i, još, time da se ponose? Ako ostavimo sada po strani moralna i moralistička pitanja o vrlinama humanitarnih ljudi i organizacija, te o tome kako je lepo da neko nekome pomaže, ključno pitanje je da li humanitarni paketi rešavaju *suštinske* probleme siromašnih? Ili: da li siromašni uz pomoć humanitarizma izlaze iz svog bednog položaja i da li se bilo šta dugotrajnije rešava? Ili, pak, ova „politika“ pomoći i humanitarizma i dalje održava sistem u kojem postoje oni koji imaju (pa i mogu nešto da daju) i oni koji nemaju? Koliko god da kratkoročna pomoć može da *olakša* nečiju situaciju, suštinska društvena struktura se ne menja: jaz između onih koji imaju (dovoljno da mogu i da poklanjaju) i onih koji nemaju se na ovaj način održava i produbljuje. Stoga nikakav humanitarizam neće dugoročno rešiti probleme romske zajednice. Potrebna je politika koja će stvoriti *sistemske uslove* u kojima Romi i Romkinje neće uopšte biti u poziciji da se oslanjaju na nečiju milost, u ovom slučaju na milostinju i dodeljivanje humanitarnih paketića.

U pomenutom izveštaju je doneseno deset preporuka koje lokalne uprave i samouprave mogu i ne moraju ispoštovati. Neke od tih preporuka se zaista tiču strukturnih problema – poput onih koji se odnose na redovno snabdevanje vodom, pristup struji, kao i redovnoj nastavi – no pitanje je da li one ostaju deo samo još jedne frazeologije koja potvrđuje nepoklapanje između dokumenata i realnosti. Druga od tih preporuka glasi: „Potrebno je obezbediti dovoljan broj kontejnera za odnošenje smeća u svim naseljima i obezbediti da komunalne službe redovno prazne kontejnere“.¹¹ Iz ove preporuke zaključujemo da je, dok traje epidemija korona virusa, potrebno obezbediti dovoljan broj kontejnera za odlaganje i redovno odnošenje smeća ukoliko se lokalne vlasti organizuju (ili, pošto se više aludira na humanitarnu pomoć, da se „smiluju“) da to učine. No, da li je ova mera ispunjena? Moj redovan boravak u jednom od tih naselja u Novom Sadu, kao i boravci romskih aktivista i aktivistkinja u drugim naseljima, potvrđuju da ni ovaj problem nije rešen.

Ima li posla za Rome i Romkinje u vreme pandemije?

Dok korona virus proslavlja svoj „prvi rođendan“, Romi i Romkinje u Srbiji se i dalje bore za dnevno preživljavanje. To zapravo nije ništa novo, niti drugačije od njihove svakodnevnice i pre početka pandemije. Prema nezvaničnim podacima Srpske asocijacije reciklera ambalažnog otpada, u Srbiji ima

¹¹ *Poseban izveštaj zaštitnika građana sa preporukama. Uslovi u romskim naseljima u situaciji vanrednog stanja i primene mera zaštite usled epidemije korona virusa*, str. 20

više od 30.000 sakupljača sekundarnih sirovina, od čega je 70% pripadnika romske nacionalne manjine. Najteži i najniže društveno cenjeni poslovi su po pravilu rezervisani upravo za romsku manjinu.¹² U situaciji pre korone, prema podacima sakupljača sekundarnih sirovina, oni koji obavljaju ovaj posao tokom jedanaestočasovnog radnog vremena uspevaju da prikupе najviše 2000 dinara (17 eura) dnevno. Podaci Republičkog sindikata sakupljača sekundarnih sirovina iz 2010. godine nam govore da je potrebno prepešačiti oko dvadesetak kilometara da bi se sakupilo 200 kg papira, za koje sakupljač može dobiti 500 dinara (4 eura). Danas, u vreme epidemije i restriktivnih mera koje država donosi, sakupljači sekundarnih sirovina nemaju mogućnosti da rade jedanaest časova dnevno, kao ni da prepešače dvadesetak kilometara kako bi obezbedili sebi i svojoj porodici sredstva za preživljavanje „od danas do sutra“. Naravno, sakupljači nisu jedini pogođeni pandemijskom situacijom u kojoj su u još gorjoj borbi za opstanak. Veliki broj trgovaca na pijaci, od kojih opet većinu čini romska populacija, od uvođenja epidemioloških mera (posebno u vreme vanrednog stanja i policijskog časa) ostao je bez osnovnih sredstava za egzistenciju. Takođe, ako se osvrnemo na još jedno od najčešćih zanimanja Roma, muzičari su ostali bez prilika za zarade i samim time bez osnovnih sredstava za izdržavanje. Da li će svima njima romske i druge nevladine organizacije, razne fondacije i donatori, a pre svega država, pomoći?

Što se tiče mizerne ali siromašnima ipak značajne pomoći od 100 eura, postavlja se pitanje jesu li Romi i Romkinje

12 Zbornik *Obrazovanjem do politizacije*, Vol. 2, Forum Roma Srbije, 2017, str. 52. Dostupno na: http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2018/02/FRS_Obrazovanjem_do_politizacije_romske_zajednice_2017.pdf

koji često nemaju regulisan status građanstva imali pravo na tu pomoć? Potom, da li je tu pomoć, shodno uslovima u kojima živi većina pripadnika i pripadnica romske zajednice, bilo moguće ostvariti? A onda i pitanje da li je 100 eura pomoći dovoljno za višečlana domaćinstva koja i inače jedva preživljavaju i koja su u ovoj teškoj situaciji dodatno ostala bez prihoda?

Ako se pogledaju podaci o nepoklapanjima minimalne cene rada i troškova za minimalnu potrošačku korpu u Srbiji, videćemo da oni koji redovno primaju iznos tzv. minimalne zarade time ne mogu pokriti čak ni jednu trećinu troškova života.¹³ I dok bi radništvo u Srbiji trebalo da se bori za *platu za život (living wage)* a ne za minimalnu zaradu, pokušajmo zamisliti kako tek žive još siromašniji slojevi stanovništva – u koje spada većina Roma i Romkinja – koji o minimalnoj zaradi uglavnom samo sanjaju. Nezaposlenost, poslovi plaćeni daleko ispod iznosa koji bi garantovali iole dostojanstven život, te nedostatak investicija u javni sektor oblikuju svakodnevni život većine građanki i građana u Srbiji.¹⁴ Za Rome i Romkinje koji uglavnom žive u podstandardnim naseljima ovo su takođe bitni faktori koji oblikuju njihov socijalni položaj, a u pandemijskoj situaciji su izgledi za povećavanje njihove zapošljivosti i zaposlenosti gori nego inače.

13 Videti: Bojana Tamindžija, *Koliko vredi minimalna zarada u Srbiji?*, Centar za politike emancipacije, 08. 08. 2020. Dostupno na: <https://cpe.org.rs/osvrti/bojana-tamindzija-koliko-vredi-minimalna-zarada-u-srbiji/>

14 Videti: Jasmina Drmaku, *Zapošljavanje*. U: „Između forme i realnosti“, Forum Roma Srbije, Beograd, 2018. Dostupno na: <http://www.frs.org.rs/wp-content/uploads/2019/06/Izmedju-forme-i-realnosti.pdf>

Kako se obrazuju romska deca u vreme pandemije?

Romski dečaci i devojčice takođe imaju pravo na redovno obrazovanje, pa i u vreme epidemije korona virusa. No, u vreme vanrednog stanja kada se nastava prebacila na televizijske edukativne programe i na *online* format, romskim učenicima i učenicama u neformalnim romskim naseljima ova dostupnost obrazovanja nije bila podrazumevajuća. Više od 90% učenika i učenica iz romskog naselja Veliki Rit u Novom Sadu u vreme trajanja vanrednog stanja nije imalo adekvatne uslove za redovno praćenje *online* nastave i izvršavanje školskih obaveza. Kako i inače u većini podstandardnih romskih naselja pristup električnoj energiji nije samorazumljiv, takva situacija u romskom naselju Veliki Rit je još više otežala mogućnosti obrazovanja romske dece. Zimski period je pred nama, a tradicionalne restrikcije električne energije u ovom naselju su uobičajene. Pored toga, u mnogočlanim romskim porodicama koje možda i imaju jedan televizor, problematično je čak i redovno praćenje televizijskog školskog programa, a sve to je dodatno pogoršano nemogućnošću da deci neko stručniji pomaže, jer roditelji to često zbog vlastite nepismenosti ne umeju.

Prema zvaničnim informacijama, po završetku vanrednog stanja, tokom leta, u državi je podeljeno 600 tableta za romske učenike i učenice.¹⁵ No da li su ti tableti zaista pronašli put do dece koja žive u nestandardnim romskim naseljima veliko je pitanje, jer u novosadska romska naselja nisu stizali. No i da jesu, postavlja se pitanje kako će se romska deca – kojima se ne podrazumeva ni svakodnevni pristup nutritivno vrednoj hrani,

¹⁵ Izvor: <https://objektiv.rs/vest/275644/kako-ce-romska-deca-pratiti-onlajn-nastavu-tablet-racunari-i-internet-za-600-ucenika-sirom-srbije/>

koja nemaju struje i vode u prostorima u kojima borave, kojima u neuslovnim boravištima nije toplo zimi niti prijatno leti, te koja nemaju posebne i odvojene sobe u kojima bi mogla na miru da rade i obrazuju se – usredsrediti na rad preko tableta?

Egzistencijalna pitanja najsiromašnijih u Srbiji već godinama ostaju pod velom nezainteresovanosti i nebrige aktuelnih političara, kojih se romske zajednice sete samo kada im treba politička podrška. Statistike koje delimično ocrtavaju ovu situaciju potkrepljuju činjenicu da je realnost većine romskih života surova. A ova stvarnost je još gora u vreme epidemije. U vreme kada se u romskim podstandardnim naseljima ljudi bore sa nemaštinom, nepristupačnoću vode i struje ili sa restrikcijama električne energije, te sa obezbeđivanjem ručka za sve članove domaćinstava, donatori i romske nevladine organizacije se diče time što dele humanitarne pakete i tablete sa internetom...

I dok se epidemija „rešava“ tako što se ljudima zapravo ostavlja da budu prepušteni samima sebi, nadajući se da će nas korona virus „ostaviti na miru“ i da će pandemija kad-tad prestati i donekle vratiti život u normalu, jasno je da ni ta „normala“ za siromašne Rome i Romkinje nije ništa što bi trebalo da bude normalno. Jer reč je o „normali“ u kojoj oni nastavljaju da skupljaju sekundarne sirovine ilegalno i potplaćeno, prodaju na pijaci ili pak sviraju na ulici i proslavama za mizerne honorare, svejedno da li na +40 ili -40 stepeni celzijusa, žive u potpuno nefunkcionalnim i neuslovnim objektima, nemaju pristup obrazovanju i zdravstvenim institucijama... i o drugim sličnim „normalnostima“ romskih života. Borba protiv takve „normale“ je ono u šta bi svi trebalo da se upustimo, i u vreme korone i nakon nje, i ona ne može da se svodi na borbu za humanitarne pakete već mora biti borba za ozbiljne i strukturne promene.

– **Psihološki testovi i druge diskriminišuće procedure procene: Problemi obrazovanja romske dece**

Prepoznati i razumeti probleme obrazovanja romske dece i drugih marginalizovanih grupa znači sagledati širi okvir unutar kojeg funkcioniše obrazovni sistem u Srbiji i svetu. Trenutne socio-ekonomske tendencije uveliko utiču na dinamiku znanja i njegovo korišćenje u obrazovanju.

Prevlast neoliberalističke orijentacije ogleda se u prodoru logike tržišta u sfere koje su ranije bile regulisane ne-tržišnim vrednostima i normama, kao što je to bio slučaj sa zdravstvom i obrazovanjem. Tako imamo situaciju da znanje koje nema direktnu primenu i koje ne može da se unovči postaje redundantno, čime se potiskuje važna emancipatorska i humanistička uloga samog obrazovanja, dok je pristup bilo kom tipu znanja moguć samo ukoliko se plati. U tom smislu znanje je postalo privilegija i više nije javno dobro. Neoliberalizam nije isključiv samo u sferi ekonomskih pojavnosti, niti bi ga treba-

lo svoditi samo na to, njegove posledice posmatraju se i u širem socijalnom okviru kao metod izgradnje društva. „Ekonomija je metoda, cilj je promena duše“, precizno izdvaja suštinu rodonačelnica neoliberalnih politika Margaret Tačer. Obrazovanje se shodno tome smatra instrumentom promene „duše“, pa možemo reći da neoliberalizam svoje ciljeve ostvaruje, između ostalog, i transformacijom obrazovanja.¹⁶

Ekonomija danas zahteva do krajnjih granica prilagodljivu radnu snagu, spremnu na prekovremeni rad, nestabilna primanja, stalnu trku za resursima i konkurentnost. Ipak, veće kvalifikacije, veća stručnost i viši nivoi obrazovanja barem malčice otvaraju bolje mogućnosti i pristup bolje plaćenim poslovima. Posedovanje i pristup znanju može biti ključna prednost u tehnološkom svetu informacija i veština, a individualne sposobnosti visoko cenjena roba na tržištu.¹⁷ Znanje postaje roba, odnosno komoditet.

Kakva je pozicija Roma i Romkinja u ovako orijentisanom sistemu? Imaju li marginalizovane grupe šanse i pričamo li o jednakosti u svetu gde posedovanje kapitala i klasno pozicioniranje određuju domet razvoja i pristup kvalitetnom obrazovanju?

Obrazovanje ne predstavlja izuzetak kada je u pitanju nepovoljan odnos države prema Romima i Romkinjama. Ranije potpuna, a danas zastupljena u različitim oblicima i manifestacijama, segregacija romske dece u školama predstavljala je

16 Alpar Lošonc, Andrea Ivanišević, Jelena Novaković, *Neoliberalizam u obrazovanju i dinamika znanja*, 2015. Dostupno na: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2015/radovi/T2.2/T2.2-3.pdf

17 Bačević, J., „Od trga do tržnice: antropologija, kritike savremenog obrazovanja i njihov značaj za Srbiju“. U: *Issues in Ethnology and Anthropology*, 1(2), 2006, str. 209-230.

jednu od prvih tačaka reforme obrazovanja predviđene *Dekadom inkluzije Roma/kinja*. Posebna odeljenja samo za Rome i Romkinje, odvojene zgrade ili delovi zgrada, posebne škole itd., samo su neki od primera diskriminacije. Kvalitet obrazovanja u ovakvim uslovima izraženo je loš usled slabe institucionalne podrške, potplaćenosti zaposlenih koji rade u ovim školama, loše infrastrukture, niskih očekivanja za uspehe romske dece, a onda i osećaja inferiornosti među samom decom.¹⁸

Kao jedan od bitnih mehanizama putem kojih se segregacija ostvarivala jesu i psihološki testovi inteligencije. Ideja da su određene rase, u proseku, pametnije od drugih ima dugu istoriju u zapadnom, belaćkom svetu. Američka istorija je posebno obeležena time, jer je ova ideja služila kao opravdanje za ropstvo i rasističke imigracione politike prošlog veka. Tako je prvi test inteligencije, čuvena Bine-Simonova skala, prelaskom iz Evrope u SAD dobila potpuno novu namenu. Nastala u svrhe utvrđivanja razvojnog nivoa deteta pred polazak u školu, skala je poslužila kao savršeno sredstvo segregacije većine američkog stanovništva, s obzirom da su crnci i drugi migranti dobijali značajno lošije rezultate. Testovi su korišćeni za selekcionisanje dece i odraslih kako bi se ograničili samo na one aktivnosti i poslove koji su u skladu sa njihovim rezultatima. Američka 'belačka' intelektualna elita masovno je podržala nativistički pristup izučavanju inteligencije koji smatra da su sposobnosti urođene i nepromenjive tokom života. Ovo stanovište ide uz liberalnu orijentaciju i premisu da svako ima jednake šanse da uspe, a ukoliko se to ne desi, zaključak je da

18 Rostas, I., & Kostka, J., „Structural dimensions of Roma school desegregation policies in Central and Eastern Europe“. U: *European Educational Research Journal*, 13(3), 2014, str. 268-281.

nemaju veštine i sposobnosti da dostignu uspeh. Drugim rečima, ukoliko je neko siromašan, to nije posledica ekonomsko-političkih uslova, socijalne nepravde i rasističkih ideologija, nego njegovih/njenih 'urođeno' niskih sposobnosti. Promena ovih stavova prodrmla je Sjedinjene Američke Države nakon ekonomske krize 1929. godine, kada je puno njih ostalo bez posla i zapalo u siromaštvo. Za trenutak, postalo je neprihvatljivo da se siromaštvo objašnjava urođeno niskim intelektualnim sposobnostima.

U manjem obimu, ali istim mehanizmom, imali smo primere u Evropi, kao i u našoj zemlji, gde se manipulisalo podacima o inteligenciji. Konkretno, testovi u sistemu obrazovanja su služili kao osnov za određivanje da li će dete pohađati regularnu školu ili neku drugu specijalnu školu, poput škole za mentalno nedovoljno razvijenu decu. Učestalo smeštanje romske dece u specijalne škole predstavljalo je težak vid segregacije. U Češkoj je poznat slučaj da su romske organizacije pokrenule spor protiv *Psihološke asocijacije* pod optužbom da upotreba psiholoških testova doprinosi rasnoj diskriminaciji Roma, što su i dokazali na sudu, te izborili da testiranje pred polazak u školu ne bude više deo standardne procedure.

Podaci iz školske 2007/8 pokazali su da je u specijalnim školama u Srbiji bilo oko 30% učenika romske nacionalnosti, a sledeće školske 2008/9 čak 32%. Prema nekim starijim istraživanjima, taj broj kretao se do 80%, dok ih je u redovnim školama bilo svega 2-3%.¹⁹ Ništa bolja situacija nije bila ni u zemljama regiona – slične statistike beležile su i Češka, Slo-

¹⁹ *Romska deca u „specijalnom“ obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća i uticaj na život – istraživanje o školama i odeljenjima za decu sa teškoćama u razvoju*, Institut za otvoreno društvo, 2010.

vačka, Rumunija, Mađarska. Statistički je nemoguće da toliki udeo jedne grupe, u ovom slučaju Roma i Romkinja, ima niže sposobnosti, a ipak testovi su pokazivali suprotno.

Na koji način funkcionišu testovi i zašto su podložni različitim zloupotrebama? Količnik inteligencije IQ koji se dobija u testovima predstavlja statistički i psihometrijski konstrukt. Testovi su veštačka tvorevina: konstruišu se na osnovu određenih teorijskih pretpostavki o merenom, na osnovu kojih se prave pitanja ili zadaci koji bi trebalo da „gađaju“ predmet merenja. Na osnovu odgovora ispitanici se svrstavaju u određene kategorije ili profile. Rezultat na testu sam po sebi ne znači ništa, jer on nije apsolutna mera. Ono na čemu počivaju psihološki testovi jeste nešto što se zove standardizacija. Dobijeni rezultat upoređuje se sa prethodno utvrđenim prosečnim vrednostima za tu meru i prosečnim odstupanjima od nje. Stoga, svaki test, pa i testovi inteligencije, prethodno su standardizovani, odnosno ispitan je određen broj ljudi na osnovu čijih rezultata su dobijene prosečne vrednosti. Rezultat svakog novog ispitanika upoređuje se sa prosekom dobijenim na reprezentativnom uzorku, te se donose zaključci gde se on nalazi po pitanju ispitivane mere – da li ispod ili iznad proseka, ili ima izraženu osobinu/sposobnost kao većina. Jasno je da ukoliko se test inteligencije standardizuje na uzorku – koji podrazumeva belce, pripadnike srednje/više klase sa boljim mogućnostima za obrazovanje i dobrim uslovima za život, te grupe ljudi koji razvijaju određene kulturne vrednosti – svako drugi ko ne spada u tu kategoriju, imaće rezultat koji odstupa od proseka. Rasizam stupa na snagu kada se u tumačenju rezultata na takvim testovima ne uzima u obzir kontekst ispitivanih grupa, te oni služe kao opravdanje za diskriminaciju.

Koncept inteligencije je kulturno-društveno oblikovan i zavisi od mnogih faktora koje testovi još uvek ne obuhvataju. Jedan test teško da može da se primeni na istoj populaciji u dve različite vremenske tačke, a kamoli ako se zadaje u kultu-rama i grupacijama različitim od one u kojoj je nastao. Ako obrnemo situaciju i zamislimo da se prosečnom belcu/kinji zada test na stranom jeziku, sa pojmovima i oblicima sa kojima se nikad pre nije susreo/la, desilo bi se isto podbacivanje koje se dešava Romima i Romkinjama i drugim manjinama i marginalizovanim grupama.

Dobar rezultat na testu inteligencije zavisi i od kapaciteta za sticanje apstraktnih, teorijskih znanja i analitičko mišljenje. Suprotno tome, tokom najvećeg dela svoje istorije, čovek je zavisio od sposobnosti da ovlada praktičnim znanjima i veštinama. Takođe, apstraktno mišljenje, u svim svojim oblicima, predstavlja kulturnu adaptaciju na savremeno, tehnološki razvijeno društvo, a znanja i tehnologije nisu jednako distribuirani u svetu. Veštine apstraktnog i analitičkog mišljenja više se koriste u razvijenim ekonomijama nego u ostatku sveta.²⁰

U prilog tezi koliko spoljašnji faktori, a ne nasleđe, utiču na postignuće govore i statistike o siromaštvu i napredovanju u obrazovanju. Kada se uporede postignuća 20% najsiromašnijih učenika u Srbiji sa postignućima u celoj populaciji, uočava se da oko 30% dece koja spadaju u najsiromašnije nisu uspela da ovladaju ni najbazičnijim znanjima i veštinama iz matematike i srpskog jezika nakon tri godine školovanja (dok je to slučaj

20 Sonja Pavlović, *Inteligencija i rasa – pseudonauka i rasizam*, 2013. Dostupno na: <https://mindreadingsblog.wordpress.com/2013/07/02/inteligencija-i-rasa-pseudonauka-i-rasizam/>

sa 10% dece u opštoj populaciji).²¹ Kada su na osnovu istih podataka analizirana postignuća romskih učenika utvrđeni su još porazniji nalazi. Oko 50% romskih učenika ni nakon tri godine školovanja nije ovladalo bazičnim znanjima i veštinama. Romska deca nakon trećeg razreda osnovne škole imala su nivo postignuća u matematici i srpskom isti kao što su neromska deca imala sredinom i na kraju prvog razreda.

Osim društvene i kulturološke neosetljivosti, postoje i drugi faktori koji utiču na rezultat testa, a koji dolaze iz same situacije testiranja. Jedan od njih je efekat očekivanja. Predrasude o Romima i Romkinjama, kojih su deca veoma svesna i koje internalizuju stvarajući lošu sliku o sebi, učiniće da testiranje bude samo još jedna stvar u kojoj će potvrditi ono što se od njih očekuje – a očekuje se lošije postignuće od ostalih. Koliko je efekat očekivanja stvaran govore i neka istraživanja koja su kontrolisala uticaj očekivanja, nakon čega su marginalizovane grupe pokazivale jednako postignuće sa svim ostalim grupama.²² Isto se dešava i sa stereotipom da su žene, u odnosu na muškarce, lošije u matematičkim i spacijalnim sposobnostima (testovi inteligencije su to ranije redovno beležili). Kada se u takvim eksperimentima pre zadavanja testa dá instrukcija u kojoj nije rečeno šta će se meriti, pokazalo se kako ne postoje nikakve razlike između pripadnika/ca različitih rasa, nacionalnosti ili muškaraca i žena. Razlike su nestale kada tokom rešavanja zadataka niko nije imao unapred stvorena očekivanja o uspehu, tj. neuspehu. I zaista, niža očekivanja od

21 Snežana Tovilović, Aleksandar Bauca, *Procena zrelosti za školu: Kako pristupiti problemima procene zrelosti i adaptacije marginalizovane dece na školu?*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2007.

22 Aronson, J., Quinn, D. M., & Spencer, S. J., „Stereotype threat and the academic underperformance of minorities and women“. U: *Prejudice*, 1998, str. 83-103.

romske dece u školama zabeležena su i u istraživanjima. Učitelji/ce u Srbiji imaju niža očekivanja od romskih učenika, značajno ređe zadaju romskim učenicima/cama domaće zadatke, značajno ređe im daju povratnu informaciju o tome šta je dobro u njihovom radu, na čemu treba više da rade i slično.²³ Romski učenici su u manjoj meri podsticani i podržavani od strane nastavnog kadra u našim školama što dodatno otežava napredak u obrazovanju.

Ne treba zaboraviti da se, osim upisa u školu, psihološki testovi koriste i u dijagnostičke svrhe u bolnicama i medicinskim ustanovama, u selekciji za posao i službama za upravljanje ljudskim resursima. I iz tog razloga je važno pričati o ovoj temi, raditi na demistifikaciji psiholoških testova i razvijati određenu dozu kritičnosti. Ovo je posebno bitno kada se uzme u obzir koliku pažnju i kredibilitet u društvu zavređuju pojedini stručnjaci iz ovih oblasti koji svoje mišljenje donose samo na osnovu rezultata testiranja, a ti rezultati neretko se uzimaju kao konačnica u definisanju pojedinaca.

Uvođenjem inkluzivnog obrazovanja u Srbiji 2009. godine i usvajanjem novog *Zakona o osnovama obrazovanja i vaspitanja*, promenjena je perspektiva u posmatranju intelektualnih sposobnosti, te se počelo sa kontekstualizovanjem rezultata na testovima zrelosti za školu manjinskih grupa i uzimanja u obzir sredine i uslova u kojima dete odrasta. Procedure za upis u školu za romsku decu sada su praćene afirmativnim merama. Na osnovu Zakona, deca iz osetljivih grupa mogu da se upišu u školu bez potrebne dokumentacije, mogu da se upišu i nakon propisanog perioda za to, dete starije od 7 godina može da se

23 Baucal, A., „Development of mathematical and language literacy among Roma students“. U: *Psihologija*, 39(2), 2006, str. 207-227.

upiše usled bolesti ili nekih drugih razloga. Ispitivanje se vrši nakon što se dete upiše, a moguće je i na maternjem jeziku deteta. Ukoliko se prilikom ispitivanja pokaže potrebnim, škola može da pokrene donošenje individualnog obrazovnog plana ili da insistira na dodatnoj podršci za obrazovanje.²⁴ Donete mere nisu bez problema. Na primer, mogućnost da se romska deca upišu bez dokumentacije važi samo na početku, jer do kraja školske godine roditelji moraju da je nabave. Dete ne može da dobije svedočanstvo o završenom razredu bez potrebne dokumentacije, odnosno bez izvoda iz matične knjige rođenih i dokaza o prebivalištu roditelja. Roditelji za ovo dobijaju podršku nevladinih organizacija,²⁵ ali ne i institucionalnu. Drugo, pravljenje IOP-a, odnosno individualnog obrazovnog plana za decu kojoj je potrebno prilagođavanje gradiva, nije praćeno kadrovskom i finansijskom podrškom za njegovo sprovođenje. Štaviše, broj stručnih saradnika u školama se stalno smanjuje, ugovori se lako raskidaju usled budžetskih rezova, a broj dece koja uče po IOP-u se povećava. Obrazovanje dece koja uče po ovom sistemu spada na učitelja/icu koji/a uporedo radi sa svim ostalim đacima u odeljenju, te je kvalitet nastave u ovim uslovima znatno smanjen. Afirmativne mere često izgledaju kao reč na papiru koje državi daju dodatne poene za uvođenje inkluzivnog obrazovanja. Inkluzija ne znači prosto afirmativni upis. Uvođenje afirmativnih mera, bez strukturalnih promena koje leže u osnovi nejednakosti, ne doprinosi promeni.

24 Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Vlada Republike Srbije, *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja i preporuke za unapređenje mera*, 2016.

25 Primera radi, *Ekumenska humanitarna organizacija* prevodi dokumenta romske dece iz inostranstva; organizacija Praxis traži izvode iz matične knjige rođenih na Kosovu...

U razgovoru sa pedagoškom asistentkinjom škole u Novom Sadu²⁶ dobija se slika o dodatnim poteškoćama vezanim za trenutnu epidemiološku situaciju i načinu odvijanja nastave koji najviše pogađa Rome i Romkinje. Ona napominje da je za romsku decu veoma značajan dnevni boravak gde dobijaju podršku u rešavanju domaćih zadataka i dodatnim pojašnjenjima gradiva. Međutim, u uslovima epidemije, doneta je odredba da u dnevni boravak mogu da idu samo deca čija oba roditelja rade. Jasno je da je to unapred izgubljena mogućnost za romsku decu, čija porodična struktura najčešće podrazumeva ulogu majke domaćice i oca koji radi. Uostalom, na koji način roditelji da podnesu dokaz o zaposlenju kada većina njih radi neprijavljeno, a u uslovima epidemije i takav neformalan rad postaje neizvestan i/ili predstavlja veliki rizik od razboljevanja. Ukoliko dođe do bolesti – za razliku od prijavljenih poslova gde je u prvom mesecu privremene sprečenosti za rad poslodavac zakonski obavezan da zaposlenom isplati 65% zarade – kod neformalnih poslova to znači momentalni prekid prihoda. U ovakvim uslovima borbe za egzistenciju, naročito pogoršanom epidemiološkom situacijom, roditelji nisu u mogućnosti da uče i rade sa decom na njihovim školskim obavezama. Što se tiče nastave na daljinu i prelaska na onlajn format, inače mnogim Romima i Romkinjama nedostupan, dodatni problem predstavlja organizacija komunikacije sa nastavnicima. Konkretno, za deo grada u kojem radi sagovornica organizovano je da roditelji šalju detetov urađen domaći zadatak na viber aplikaciju, što podrazumeva posedovanje pametnog telefona. Ukoliko nemaju takav telefon i nikako drugačije ne mogu da se snađu, ona odlazi u naselje i svojevolski ih obilazi.

26 Zorica Kalanjoš, pedagoška asistentkinja OŠ „Dušan Radović“ na Klisi (Novi Sad).

U suštini, sve je prepušteno dobroj volji, kao i materijalnim uslovima pojedinaca i pojedinki koji biraju da rade na što boljem uključivanju romske dece u obrazovni sistem tokom trajanja epidemije.

Negativni stavovi o sposobnostima Roma i Romkinja leže u osnovi mnogih predrasuda. Ideologija koja kreira nemogućnost za razumevanje Drugog i izlazak iz egocentrične pozicije, te sistem koji slavi individualnost i kompetitivnost, dovode do percepcije manjih sposobnosti Roma i Romkinja kao realne kategorije, bez uvida da su one samo različite od njihovih. Problem, takođe, nije u nemotivisanosti za obrazovanjem Roma i Romkinja, za šta su često optuženi. Romi i Romkinje žele da se obrazuju, ali pored siromaštva i spoljašnjih prepreka dodatno imaju otpor prema školi zbog izlaganja diskriminaciji, prikrivenim ili manje prikrivenim predrasudama i maltretiranjima od strane nastavnika i vršnjaka. Ranije, većina romske dece koja se upisivala u školu se izjašnjavala da bi više voleli da idu u specijalnu školu „jer su tamo drugari“, što dosta govori o tome koliko okruženje čini da se osećaju neprihvaćenim. Čitav je niz problema psihološke prirode koji proizilaze iz ovog osećaja nepripadanja: osećaj neadekvatnosti, nekompetentnosti, nisko samopoštovanje, strahovi, osećaj bespomoćnosti i male ili nikakve kontrole nad vlastitim postignućem samo su neki od njih.²⁷

Mitovi vezani za kulturu Roma i Romkinja – njihovo „većito siromaštvo“, „nezainteresovanost za školu“, „lenjost“ itd. – umanjuju i u potpunosti otklanjaju odgovornost koju država ima u stvaranju i održavanju socio-ekonomskih nejednakosti.

²⁷ Jelena Savić, *Pogled Romkinje na kulu od slonovače*, 2017. Dostupno na: <http://proletter.me/portfolio/pogled-romkinje-na-kulu-od-slonovace/>

Otud, i pored inkluzije i afirmativnih mera, stvari ostaju suštinski nepromenjene.

Segregacija u školama može se objasniti složenom dinamikom društva i moći. Najvažnija uloga rasijalizovane, etnizirane i orodnjene segregacije u obrazovanju jeste institucionalizacija podele između „bele“ većine srednje klase i marginalizovanih, socijalno ugroženih Roma i Romkinja, čime se ojačavaju hijerarhijski odnosi i inferiorni položaj većine romskog stanovništva. Segregacija u obrazovanju rekonstruiše i perpetuira strukture socijalne nejednakosti, a koreni same nejednakosti mogu se objasniti posebnom spregom rasizma i kapitalizma. Naime, kapitalizam podrazumeva eksploataciju i ona mora da počiva na nečijoj „manjoj vrednosti“, te posledično i manjoj ceni njihovog rada.²⁸ Određenjima „manje vrednosti“ doprinose i rasijalizirani, etnizirani, orodnjeni i drugi kriterijumi, pa je za kapital profitabilno ukoliko postoje neke kulture ili neke drugačije boje tela koje je još lakše potčinjavati, koji su još jeftinija radna snaga... Rasizam je inherentan kapitalizmu i omogućava da se takav sistem održi kroz najrazličitije diskriminatorne politike koje se reflektuju i na obrazovanje.

28 Ana Simona Zelenović, *Romi i rasizam*, 2020. Dostupno na: <https://remarker.media/drustvo/romi-i-rasizam/>

– **Rodno uslovljena (ne)balansiranost u romskim porodicama: Stvar uverenja ili ipak i nečeg drugog?**

Feminističke borbe koje se vode ne bi li smo se približili egalitarnijem sistemu, izvojevale su barem neke pobjede i vrijednosti koje su dovele do toga da današnja generacija majki i očeva ima drugačija očekivanja u vezi sa isprobavanjem novih načina porodičnog života i roditeljstva, što podrazumeva podjelu zaduženja vezana za brigu o deci i domaćinstvu, kao i preispitivanje tradicionalnih ideja o drugačijem vaspitavanju dečaka i devojčica. Pomeranje ka egalitarnijem skupu vrijednosti predstavlja važan okvir koji omogućava viziranje i kreiranje konteksta za ostvarivanje jednakih mogućnosti za dečake i devojčice, te za razvoj i negovanje ponašanja temeljenog na poštovanju i ravnopravnosti za buduće generacije muškaraca i žena.

Rodno balansirano porodično okruženje jeste ono koje razvoj uloga i učesće u porodičnoj dinamici temelji na interesu-

vanjima, dogovorima, veštinama i poštovanju, nasuprot unapred definisanoj podeli temeljenoj na stereotipnim očekivanjima. Pored podele brige o deci i domaćinstvu, ovakvo definisanje rodno balansiranog okruženja tiče se i prilika za učešće u životu porodice dečaka i devojčica.

Međutim, rezultati istraživanja opšte populacije u Srbiji govore da podela posla u kući, između mušakaraca i žena, dominantno odgovara stereotipnim rodnim ulogama, kao i da takva dinamika pokazuje stabilnost bez obzira na razvojnu fazu porodice ili uzrast roditelja (Mihić, Mihić, Kamenov, Jelić, Huić, 2013). Ono što je zanimljiv rezultat istraživanje jeste da, čak i kada oba partnera izražavaju egalitarne stavove, podela posla u kući ostaje ovakva (Mihić, Filipović, 2012). Bez obzira na to da li se rodna balansiranost opisuje kroz komunikaciju u odnosu otac-majka, uključenost u brigu o detetu, vaspitno ponašanje, samoprocenu kompetencija za staranje o deci ili uključenosti u staranje o detetu, otac se vidi kao hladan, distanciran, tradicionalno angažovan u egzistencijalnom zbrinjavanju porodice i kao generalno manje angažovan i vešt u roditeljskoj ulozi u odnosu na majku (Petrović, 2007; Mihić, 2010)

Kao što opisuju rezultati istraživanja opšte populacije (Petrović, 2007; Mihić, 2010; Mihić, Filipović, 2012; Mihić, Mihić, Kamenov, Jelić, Huić, 2013), tako i u romskim porodicama, žene dominantno i dalje imaju inferioran položaj u odnosu na muškarace, što se vidi na osnovu nekoliko aspekata, uključujući plaćeni i neplaćeni rad, iskustva sa nasiljem i zlostavljanjem, zdravstvene ishode i slično. Orodnjena ili rodno uslovljena podela posla u porodicama još uvek je asimetrična, što se manifestuje da je žena ta koja brine o deci i domaćinstvu, dok je muškarac zadužen za egzistenciju porodice. Ovakva podela

posla dovodi do rodno debalansiranih položaja i nejednake uključenosti roditelja u brigu o deci. U osnovi opisanog rodno debalansiranog položaja leže uverenja o „boljoj spremnosti majke” i stereotipi o rodnom ulogama. Sa druge strane, neretko u osnovi toga su i predrasude (naizgled neškodljive) koje dovode do opažanja drugog roda (u ovom slučaju žena) kao slabijeg, pa posledično i manje sposobnima za učestvovanje u nekim aspektima porodičnog i društvenog života. U većini porodica, pa tako i u romskim porodicama, još uvek postoje značajne razlike u tome kako se vaspitavaju devojčice, a kako dečaci.

Pored toga, ova nejednakost manifestuje se i u aspektu nejednakog pristupa obrazovanju, kao i u prilikama za zaposlenje. Opisane nejednakosti imaju posledice u vidu ograničavanja razvoja dece, te održavanja rodno uslovljene neravnopravnosti i kasnije tokom njihovog odraslog doba i celokupnog života.

Međutim, da li se ovde radi samo o subjektivnoj sferi stavova, uverenja, predrasuda, stereotipa i pogrešnih predstava, ili postoji još neki uzrok ove asimetrije? I šta se događa sa ženama u formalnoj sferi rada?

Ekonomski položaj žena može se takođe objasniti delovanjem diskriminacije i manjeg interesa poslodavaca da zasnivaju radni odnos sa ženama, budući da oni pretpostavljaju da će one kad tad biti majke (što onda iziskuje plaćanje porodiškog, roditeljskog dopusta i ostalih beneficija koje su, *iz perspektive kapitala*, neisplative) i očekuju da one imaju znatno više porodičnih obaveza u odnosu na muškarce.²⁹ No ovde se

²⁹ „Uvreženo objašnjenje za višu stopu nezaposlenosti i ekonomske neaktivnosti među ženama su diskriminacija i nevoljkost potencijalnih poslodavaca da zapošljavaju žene zbog njihovih porodičnih obaveza, što je samo delimično slučaj. Ovo objašnjenje problem svodi na lični nivo humanističke prosvetčenosti poslodavca,

ne radi samo o predrasudama, stereotipizacijama, predstavama, slikama i ličnim uverenjima poslodavaca... Radi se ekonomskim prinudama koje čine motor kapitalističkog sistema proizvodnje.

Stoga, pored delovanja različitih predrasuda i tradicionalnih uverenja o rodnim ulogama, jasno je da je inferiorni položaj žena suštinski ugrađen u kapitalistički sistem, što zapravo sputava razvoj društva ka egalitarizmu. Kapitalistički svet u kojem živimo funkcioniše na način da pored klasnih, rasnih i drugih nejednakosti, u znatnoj meri funkcioniše i kroz rodno uslovljenu nejednakost, a sve sa ciljem ostvarivanja profita. Od samog nastanka kapitalizma pa sve do danas, iako u blagim varijacijama, sistem se održava kroz podelu na sferu proizvodnje i sferu reprodukcije, pri čemu je potonja namenjena ženama. Strogo razdvajanje ovih sfera i različite vrste (ne samo ideoloških, već institucionalnih, zakonskih, ekonomskih) prinuda „guraju“ žene tamo gde im je navodno mesto: u kuću, u ulogu majke, u sferu neplaćenog rada koji se pretpostavlja da je „prirodno“ ženski rad, u sferu brige koja je navodno inherentno „žensko“ polje itd. Dakle, posledica ovakvog sistema jeste češće radno angažovanje muškaraca u poslovima koji su profitabilniji, stalni, sa punim radnim vremenom i slično. Takođe, manja je verovatnoća da će muškarac koristiti odsustvo radi nege deteta (iako prema *Zakonu o radu* ima pravo na to), trudničkog bolovanja i slično, kako profit kapitaliste – a sve to odraženo i na radničke nadnice – ne

što često dovodi do otrcanih fraza poput „promocija rodne ravnopravnosti na radnom mestu“. Teško je verovati u uspeh akcija koje su inspirisane ovakvim pristupom, jer one previđaju ključne prepreke jednakom pristupu žena tržištu rada: nedostatak pristupačnih institucija za brigu o deci i starijima (o čemu će biti reči u nastavku). Prepreke se stoga ne mogu svesti na predrasude poslodavaca.“ (Čačić i Levačić, 2018: 14)

bi ispaštao. U ovom kontekstu tumačeno, poslodavac čak ne mora ni imati uverenja koja upućuju na inferiorniji položaj žena, ali s obzirom na potrebe tržišta i nadmetanje sa konkurencijom on je prinuđen da se vodi logikom profita. Jer u suprotnom bi mogao bankrotirati. Neki od poslodavaca pribegavaju čak i ugovorima koji za cilj imaju obavezivanje žena da u narednih nekoliko godina neće zasnivati porodicu, odnosno da neće rađati. Ukoliko zaposlene postupe suprotno ugovoru, poslodavac ima mogućnost da ih otpusti i na taj način zaštiti sebe od plaćanja odsustva radnice.

Navedena tumačanja položaja žena naročito su važna kada je u pitanju romska populacija. Neretko, zaključci o položaju žena tumače se po principu *ad hoc*: one se vide kao nezainteresovane, needukovane, neuključene, te se često različitim aktivnostima, strategijama, metodama i u različitim sferama, uključujući i nevladin sektor, nastoji podići stepen njihove motivisanosti i edukacije da budu konkurentne na tržištu rada, pored brige o domaćinstvu i porodici. Međutim, kao što možemo videti na osnovu ranije prikazanog, na tržištu rada ih zapravo očekuju već unapred zacrtane linije orodnjenihodela poslova i uloga koje su etablirane shodno sistemu proizvodnje. Sve to može imati veze sa očekivanjima i ličnim predrasudama u vezi sa rodnim ulogama, ali ne mora primarno.

Dakle, možemo zaključiti: kada su u pitanju tumačenje i analiza rodno uslovljenog (ne)balansiranog položaja žena u romskim porodicama, na makronivou se radi o ekonomskim odnosima koji su aorta kapitalističkog sistema proizvodnje, a zatim, na mikronivou, reč je o posledici delovanja rodno zasnovanih predrasuda i diskriminacije. Podređeni položaj Romkinja nije, utoliko, samo stvar običajnosti, tradicija, pogrešnih

stavova, predstava, uverenja, romske kulture i sličnog, već je duboko ukorenjen i u ekonomskoj organizaciji naših društava. Ukoliko zagovaramo i zalažemo se za promene, to znači da one moraju biti *sistemske*, dobro planirane i usklađene sa ljudskim potrebama, a ne potrebama za profitom.

Literatura:

Ćaćić, M. i Levačić, D (2018). *Mere štednje, rodna nejednakost i feminizam nakon krize. Smrt od hiljadu rezova. Uticaj mera štednje na živote žena u Hrvatskoj*. Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. Dostupno na: <https://www.rosalux.rs/bhs/smrt-od-hiljadu-rezova>

Huić, A., Kamenov, Ž., Jelić, M., Mihić, I., i Mihić, V. (2013). „Slobodno vrijeme i zadovoljstvo brakom u Hrvatskoj i Srbiji – rodne i generacijske razlike“. U: *Vrednosti, stavovi i uloge - transgeneracijska perspektiva*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 73-95.

Mihić, I. (2010). „Uključenost oca u brigu o detetu: efekti očevih iskustava iz porodice porekla i kvaliteta relacija u porodici prokreacije“. U: *Primenjena psihologija*, 3(3), 197-222.

Mihić, V., i Filipović, B. (2012). „Povezanost podele posla i stava prema rodnim ulogama sa zadovoljstvom brakom zaposlenih supružnika“. U: *Primenjena psihologija*, 5(3), 295-311.

Petrović, J. (2007). „Odnosi u porodicama u Vojvodini: podela uloga, vaspitno ponašanje roditelja i porodična klima“. U: Zotović, M. (ured.), *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

– **Levica i Romi/kinje**

Iako još uvek slabe, u poslednjih par godina naziru se nove snage na političkoj sceni regiona koje naginju ka levom spektru. S obzirom da čitav region karakterišu porast korupcije, kriminala i veliki pritisci na medije od strane vladajućih političkih partija, možemo zaključiti da je osnivanje ovakvih pokreta i partija krajnje neophodno, čak urgentno. Upravo je nepostojanje levih političkih opcija više decenija unazad jedan od glavnih razloga urušavanja svih demokratskih struktura u državi.

Očekivano je da će pomenuti levi pokreti u narednim godinama zauzeti izvesne pozicije na političkoj sceni Srbije, te da će se time polako vraćati balans u društvenom polju, pa je neophodno sagledati na koji način bi ovi novi politički pokreti obuhvatili pitanje romske manjine i probleme koji je karakterišu.

Podaci zvaničnog popisa ukazuju da u Srbiji živi oko 147 hiljada pripadnika romske nacionalne manjine, ali se nezva-

nično zna da je ovde zapravo nastanjeno barem pola miliona Romkinja i Roma. Ova činjenica je važna jer ukazuje na to da je romska manjina najbrojnija manjina u zemlji. Ona je raspršena po svim krajevima zemlje, ali je, i bez obzira na to, karakterišu isti problemi koji se zbirno manifestuju u ekstremnom siromaštvu.

Romi i Romkinje u Srbiji uglavnom žive u 583 takozvana romska naselja, segregirana od ostatka stanovništva, što u startu ukazuje na diskriminacijski odnos prema njima. Čak 43% ovih naselja su neformalna naselja i slamovi, koji ne poseduju gotovo nikakvu infrastrukturu neophodnu za dostojanstven život ljudi. Oko 44% naselja nema nikakvu uličnu infrastrukturu, bez struje je 10%, a bez vode oko 30%.³⁰

Zvanični podaci ukazuju da čak 59% radno sposobnih Roma i Romkinja ne radi, a čak trećina svih popisanih Roma i Romkinja su korisnici socijalnih pomoći. Smrtnost odojčadi u romskim naseljima je 13 na 1000, što je duplo više nego kod ostatka stanovništva. Pothranjeno je 10% romske dece, 19% zaostaje u rastu, a tek 13% romske dece je primilo sve vakcine. Svega 22% romske dece upisuje srednju školu, a 43% devojčica romske nacionalnosti uzrasta od 15 do 19 godina napušta školovanje, dok je ovaj procenat u ostatku populacije svega 4%.³¹

Statistika ukazuje na surove uslove života romske populacije, ali i na višeslojnost problema koji se vezuju za ovu manjinu. Svaki novi politički pokret koji naginje ka levcima i čiji su priori-

30 Đorđević Aleksandar, *Podstandardna romska naselja u Srbiji, pregled podataka iz Geografskog informacionog sistema za 2016. godinu*, Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2017.

31 *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine*.

teti socijalna jednakost i socijalna sigurnost, morao bi vrlo ozbiljno da razmotri i pomenute probleme romske manjine.

Prvi i apsolutno neophodni preduslov za rešavanje problema romske nacionalne manjine, jeste uključivanje samih Roma i Romkinja u rad pokreta. Postoji značajan broj Roma i Romkinja koji se već godinama, uglavnom u okvirima civilnog sektora, bave problemima romske nacionalne manjine, i koji poseduju želju za političkim angažovanjem. Na rukovodstvu novih levih pokreta je da stupe u kontakt sa ovim aktivistima i aktivistkinjama, te da im ukažu na mogućnosti učešća u građenju novih pokreta od samih početaka, kao i to da se problemi romske nacionalne manjine adresiraju kao deo prioriternih pitanja. Takođe, izvesna odgovornost leži i u romskim pokretima koji su do sada morali da uspostave svest o tome da od desničarskih i neoliberalnih političkih opcija ne treba očekivati interesovanje za rešavanje problema pripadnika romske nacionalne manjine. Jedni su vođeni mržnjom prema različitim kulturama i narodima, dok drugi, uprkos zalaganju za poštovanje jednakosti i prava različitih identiteta, propagiraju politički sistem čije se postojanje zasniva na eksploataciji najsiromašnijih slojeva društva – pa će obe strane biti zadovoljne samo ukoliko Romkinje i Romi ostanu siromašni.

S obzirom na kompleksnost problema romske zajednice u Srbiji, neophodno je odrediti probleme koji bi mogli da se adresiraju kao urgentni: to su svakako oni koji se tiču egzistencije; pitanje rada odnosno zapošljavanja; pitanje stanovanja i pitanje obrazovanja.

Pitanje rada i zapošljavanja mora biti najprioritetnije pitanje romske manjine kojim bi levi pokreti morali da se pozabave, jer se svi ostali problemi romske zajednice najvećim delom

mogu smatrati posledicom nezaposlenosti. Kada je u pitanju zapošljavanje Roma i Romkinja, moraju se adresirati dve stvari: rešavanje statusa sakupljača sekundarnih sirovina i pokretanje pitanja zapošljavanja Roma i Romkinja u javnim preduzećima.

Najveći procenat Roma, Romkinja, ali i romske dece, bavi se sakupljanjem sekundarnih sirovina. Vrlo često je ovaj posao jedini izvor prihoda romskih porodica. Iako reciklažnoj industriji Srbije obezbeđuju čak 75% sirovine, što ih čini njenom osnovom, oni nisu priznati od strane te industrije, te je njihov rad potpuno nevidljiv i krajnje nedovoljno plaćen. S obzirom da se reciklaža smatra industrijom budućnosti, ono što može biti predlog za rešavanje ovog problema od strane levih pokreta jeste jačanje javno-komunalnih preduzeća koja bi se bavila reciklažom pod okriljem države, čiji bi sastavni deo bili i sakupljači sekundarnih sirovina.³²

Nije poznat tačan broj Roma i Romkinja koji rade u javnom sektoru, ali se zna da je taj procenat daleko manji s obzirom na procenat Roma i Romkinja prema zvaničnom popisu stanovništva (nešto preko 2%). Bitno je naglasiti da u javnom sektoru postoje poslovi za koje nije neophodno više ili visoko obrazovanje, poput čistačica, domara itd, stoga insistiranje na obrazovanju nije realan izgovor za isključivanje Romkinja i Roma iz javnog sektora.

Kada je u pitanju stanovanje, moraju se sagledati prethodno pomenute činjenice o stanju romskih naselja, te potom preduzeti određene mere za sistemsko rešavanje ove problematike. Ovo bi moralo da se odvija kroz legalizaciju objekata, što bi

32 Robert Kasumović, *Kako sindikalizovati nevidljive radnike?*, portal *Mašina*, 22. 10. 2019. Dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=11217>

kasnije otvorilo vrata i mogućnostima za poboljšanje infrastrukture. Potrebno je, pre svega, raditi na komunalnim problemima i za početak omogućiti Romima i Romkinjama adekvatno snabdevanje vodom i strujom.

Obrazovanje je neophodan preduslov za napredak bilo koje grupacije stanovništva, pa i romskog. S obzirom na situaciju obrazovanja romske manjine, valjalo bi održati ili ponovo uspostaviti mere koje su postojale u vreme dekade (poput afirmativnih mera za upis u škole i fakultete, te učeničke i studentske stipendije). U obrazovanju, ali i drugim prethodno pomenutim oblastima, neophodno je obratiti posebnu pažnju na Romkinje. One su dvostruko diskriminirane: i kao pripadnice romske zajednice i kao žene. Stoga je neophodno dodatno im pomoći, pre svega oko njihovog zapošljavanja i obrazovanja.

Ukoliko bi romski/e aktivisti/kinje uspeali da ova pitanja nametnu kao bitan deo političkog programa nekog novog levog pokreta koji pokazuje potencijal za buduće učešće u političkoj borbi, to bi se moglo smatrati ozbiljnim političkim uspehom – kako za levi pokret, tako i za same Rome i Romkinje koji jako dugo nemaju svoje zastupnike unutar političkih krugova.

Problemi romske nacionalne manjine jesu politički problemi i oni se mogu rešiti samo političkim angažovanjem i podjednakom participacijom Romkinja i Roma u novim, levim pokretima. U njima bi, pored rešavanja problema većinskog stanovništva države, podjednako morali da se rešavaju i specifični problemi romskog stanovništva, jer jedino tako bi ti pokreti bili istinski emancipatorni i stremili bi jednakosti svih građanki i građana.

– **Da li bi uvrštavanje romskog nematerijalnog kulturnog nasleđa na UNESCO listu pomoglo prebrođivanju „krize identiteta“?**

Kako se izboriti sa činjenicom da sam kod Roma *gadžo* (Srbin, Namac, stranac...), a kod ne-Roma *ciganin*? Ova kontradikcija često čini okosnicu „krize identiteta“ mladih obrazovanih Romkinja i Roma.

Ko sam ja? Šta me čini drugačijim?, pitanja su sa kojima sam se često susretao tokom života. Odrastao sam u muzičkoj porodici, a članovi moje porodice imaju samo osnovno obrazovanje. Oduvek smo paralelno govorili romski i srpski jezik, a u romskoj mahali u kojoj smo živeli (u kojoj žive i Srbi i Romi) poštovali su se tradicije i običaji.

Kada sam pošao u prvi razred osnovne škole bila me je sramota da govorim maternji jezik van kuće, kao i da slušam romsku muziku. Kad god bi moji roditelji pričali sa mnom van kuće na romskom ili kada bi zvali na telefon, ja sam uvek odgovarao na srpskom jeziku, jer sam se stideo. Bojao sam se šala na račun romskog jezika. Tako je bilo sve do moje 16. godine, dok nisam shvatio da oni koji ne prihvataju moj maternji jezik ne prihvataju ni mene, te da je romski jezik moj jezik i da gubim sebe

stideći se onoga što jesam. Ipak, mnogi moji prijatelji, obrazovani Romi i Romkinje, nisu se još izborili sa „krizom identiteta“, a u daljem tekstu probaću da povežem ovu krizu sa aspektom takozvanog nematerijalnog kulturnog nasleđa, te da na tom tragu postavim neka pitanja i pokušam da dam neke odgovore.

Da li inkluzija i socijalizacija Roma znače da bismo sve što imamo kao etnički identitet trebalo da asimiliramo i zaboravimo?

Generalna konvencija Organizacije Ujedinjenih Nacija za obrazovanje, nauku i kulturu UNESCO je 17. oktobra 2003. godine, na svom 32. zasedanju – uviđajući kako procesi globalizacije daju povoda opasnostima gubitka vrednosti, nestajanju i uništenju nematerijalnog kulturnog nasleđa – donela opšte odredbe: a) očuvanje i poštovanje nematerijalnog kulturnog nasleđa (NKN) zajednica, grupa i pojedinaca; b) podizanje svesti na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivo o značaju nematerijalnog kulturnog nasleđa i njegovog uzajamnog uvažavanja; c) obezbeđivanje međunarodne saradnje i pomoći. Pet je celina kojima se ocrtava polje takozvanog nematerijalnog kulturnog nasleđa: a) usmene tradicije i izrazi, uključujući jezik; b) izvođačke umetnosti; c) znanja i veštine vezane za tradicionalne zanate; d) znanje i prakse u vezi sa prirodom i univerzumom, te e) društvene prakse, običaji i svetkovine. (*Smernice za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa u etnički mešovitim regijama 2020: 1*)³³

33 Smernice za zaštitu nematerijalnog kulturnog nasleđa u etnički mešovitim regijama 2020. Dostupno na: <http://biblioteka-np.org.rs/wp-content/uploads/2020/09/Smernice-za-zastitu-nematerijalnog-nasledja.pdf>

Svaka potpisnica (država) bi trebalo da preduzme neophodne mere da obezbedi NKN na svojoj teritoriji, te da identifikuje, definiše i promoviše različite elemente nematerijalnog kulturnog nasleđa prisutne na sopstvenoj teritoriji uz učešće zajednica, grupa i odgovarajućih nevladinih organizacija. Srbija danas ima 49 NKN upisanih na nacionalnu listu, tri su priznata od strane UNESCO-a (krsna slava, kolo i pevanje uz gusle,) a četvrti je u postupku. Kao jedan od elemenata NKN *nacionalne* liste, i to baš poslednji odnosno 49-i, navodi se i jedan romski običaj: Tetkica Bibija.³⁴

Da li romski narod nema više nematerijalnih kulturnih dobara ili institucije kulture nisu dovoljno istražile i prepoznale druge elemente?

Svadba, vera, jezik, muzika, običaji, umetnost..., za sada su neistraženi teren kod Roma, a u procesu „socijalizacije, inkluzije i globalizacije“ mnogi elementi romske kulture prestaju da se neguju, zaboravljaju se i ljudi se asimiliraju u druge kulture. Mladi i obrazovani Romi i Romkinje često nisu informisani o vlastitoj kulturi i nemaju dovoljno pisanih izvora o romskom NKN. Međutim, vrlo često ih se zbog diskriminacije i odriču, što sve skupa doprinosi i „krizi“ identiteta.

Muzika i ples jesu karakteristični za Romkinje i Rome, ali ne zato što smo nadareni, niti zato što bi to bila imanentno romska odlika, već zbog truda i rada na istim.

Decembra 2017. godine na Uneskovoj NKN listi se našlo i kolo, tradicionalna narodna igra. Postavlja se pitanje, da li bi ovo kulturno dobro moglo biti nešto sa čime bi i romska za-

34 Tetkica Bibija je verski praznik koji proslavljaju pravoslavni Romi i Romkinje.

jednica mogla da se nađe na ovoj listi? Možda Romi i Romkinje nemaju specifične zanate i običaje (svadbe, sahrane, rođenje deteta...), mada i ovo je veoma neistražen teren, ali, po mom mišljenju, imamo specifične melodije i ples.

Naime, na jugu Srbije u praksi postoje tri specifična romska koraka u kolu (*Hora*), u zavisnosti od ritma, a moguće je da postoje bar još dva u ostalim delovima Srbije – zbog specifičnosti ritma i melodije. Jedan od tih kola je „Sasujako horo“ (Svekrvino kolo, u javnosti prepoznatljivo vezano za Vranje). Velika većina romskih svadbi počinje ovim *horom* (korakom), ritam je 7/8, a postoje i dve melodije. Prva melodija je komponovana na osnovu „Ciganskog Dura“ i njen autor nije poznat, a druga na osnovu običnog mola i nju je zabeležio duvački orkestar Bakija Bakića. Kolo je specifično, jer se izvodi tako što su ukućani u *horu* na čijem čelu je svekrva, čime otvaraju svadbeno veselje.

Romska nacionalna manjina ima i institucije koje su u svom polju delovanja usmerene i na kulturu, a to su Romski nacionalni savet, Muzej romske kulture u Beogradu i Romski kulturni centar u Nišu. Od navedenih institucija samo je Muzej uspeo da uvrsti „Tetkicu Bibiju“ na listu NKN Srbije, ali ne i na listu UNESKA. Šta rade romske institucije povodom razvijanja romskog kulturnog identiteta? S obzirom na to da ima još osnova za uvrštavanje romskih NKN elemenata na listu UNESKA, pitam se da li su institucije te koje treba da se bave time?

Dakle, pored problema socijalne uključenosti Romkinja i Roma, njihove diskriminacije i marginalizacije u sferama rada i obrazovanja, te gorućih problema stanovanja, čini mi se da „krizi identiteta“ mladih Roma i Romkinja doprinose i proble-

mi u sferi kulture. Možda bi mladi lakše prevazišli ovu krizu ako bi se ozbiljnije uzelo u obzir i osnaživanje vlastite kulture. Mi danas nemamo ni jedno NKN na UNESCO listi, pa čak ni standardizovan jezik ako se razumemo 80%... Čini mi se da bi očuvanje romskog nematerijalnog kulturnog nasleđa moglo biti barem jedan korak u izlasku iz te krize.

– **Višestruke opresije transrodnih Roma i Romkinja**

Živimo u društvu u kojem postoje različitosti koje se naizgled međusobno sukobljavaju. Nije isto ako ste muškarac, žena ili rodno-varijantna osoba, nije isto ako ste Rom/kinja ili Srbin/kinja, nije isto ako ste homoseksualne ili heteroseksualne orijentacije, a naročito nije isto ako ste bogati ili siromašni. S obzirom da živimo u kapitalističkom svetu, ove asimetrije u razlikama nisu ništa novo, jer ih kapital već na neki – posredni ili neposredni – način podstiče i regeneriše. Ali kapital ne afirmiše različitosti u pravcu slobode, već koristi identitetske i klasne razlike kao načine potčinjavanja i eksploatacije, odnosno u sopstvenu korist radi neprekidnog uvećanja profita.

Znamo da je romska zajednica u Srbiji marginalizovana, ali uglavnom se ne govori o tome kako izgleda opresija nad pripadnicima/cama ove zajednice koji su diskriminirani i na osnovu drugih identitetskih odrednica, pre svega polnih/rodnih, kao i

na osnovu seksualne orijentacije. Da bismo razumeli na koji način se različite forme potčinjavanja prepliću u slučaju osoba koje se identifikuju kao trans osobe i kao Romi/kinje, a pri tome nije isto da li žive u romskim podstandardnim naseljima ili su pripadnici srednjeklasnih slojeva, krenućemo od mapiranja bazičnih pojmova kojima je moguće misliti ove razlike.

Kada govorimo o rodnoj identifikaciji, pre svega treba pomenuti razliku pola i roda. Uobičajeno se smatra da se pol odnosi na biološke karakteristike (unutrašnje i spoljašnje polne organe, polne hromozome i hormonski status, a od ulaska u pubertet i na sekundarne polne karakteristike). Pol se bebama pripisuje odmah nakon rođenja, pre svega na osnovu građe spoljašnjih polnih organa. Obično se podrazumeva kao binarna kategorija, pa se govori o muškom i ženskom polu, ali medicinska istraživanja ukazuju na postojanje većeg broja međupolnih, odnosno interseks varijacija.³⁵ Ovde je stoga ključno obratiti pažnju na to da ni pol nije nešto prirodno, dato, a još manje čisto binarno, jer, kao što smo naznačili, pol se bebama *pripisuje* odmah nakon rođenja. Dakle ni ovde nije reč *samo* o biologiji, već o složenom odnosu sfere biološkog sa sferom koja nešto *pripisuje*, sa *normama* koje već propisuju šta se smatra prihvatljivim i normalnim a šta ne. Radi se o odnosu sa društvenim poljem koje već oblikuje polnost novorođenčeta i pretvara ga u devojčicu ili dečaka ili, ako se radi o interseks varijacijama hromozoma i/ili hormona koji se ne poklapaju s tipičnim definicijama muškog/ženskog tela, nasilno se uklapa u jedno od te dve kategorije. Dakle, svodenje pola na biologiju rizikuje od pada u biološki esencijalizam i briše sve one druš-

35 Vodič kroz tranziciju za trans osobe u Srbiji, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, septembar 2020.

tvene naslage nauke/biologije koje pokazuju kako se kategorija „biološkog pola“ istorijski oblikovala preplićući se sa heteronormativnim i rasističkim idejama o nadmoći belih ljudi.³⁶

S druge strane, rod se uobičajeno smatra društvenim konstruktom. Označava društveno određene uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce. Ali, rodni identitet označava i lični, unutrašnji doživljaj roda, koji može ali i ne mora da bude u skladu s „biološkim polom“ pripisanim po rođenju. U tom smislu se radi i o ličnom doživljaju sopstvenog tela, kao i odevanja, načina govora, gestikulacije i slično. Utoliko bi rodno izražavanje trebalo da bude način na koji ljudi izražavaju rodnu identifikaciju koju sami biraju: ukoliko imaju mogućnosti izbora. No, polne/rodne norme u kapitalističkim društvima nisu nešto što ljudi slobodno biraju, već se one nameću u skladu sa poželjnim polnim/rodnim konstruktima i ulogama.

U realnom iskustvu ljudi, polni i rodni identiteti su mnogo razgranatiji nego što to binarni koncept rigidnog smeštanja kategorija u „muško“ i „žensko“ podrazumeva. Utoliko, rodne identifikacije mogu biti u skladu s društveno propisanim definicijama, ali to nije nužno. I ne radi se uvek samo o inverziji – u smislu da se neko ko je rođen u telu onoga što se obično prepoznaje kao „muško telo“ oseća kao žena ili obrnuto – već postoji mnoštvo identifikacija, kao i osoba koje uopšte ne žele rodno da se identifikuju. Ljude čiji se rodni identitet razlikuje od pola pripisanog po rođenju uobičajeno se naziva trans oso-

36 U vezi sa time, videti tekst: Kevin Henderson, *J.K. Rowling i bjelačka supremacistička historija „biološkog spola“*, Slobodni Filozofski, 16. 08. 2020. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2020/08/j-k-rowling-i-bjelacka-supremacisticka-historija-biologskog-spola.html>

bama. Ali, pošto su varijacije i samo-identifikacije brojne, u upotrebi su i drugi termini, poput „rodno-drugačiji“ ili „rodno-varijantni“.

Seksualna orijentacija odnosi se, pak, na osećaj emotivne, afektivne i(li) seksualne privlačnosti prema drugim osobama. Najčešće se pominju četiri seksualne orijentacije: heteroseksualna (osećaj privlačnosti prema osobama suprotnog pola/roda), homoseksualna (privlačnost prema osobama istog pola/roda), biseksualna (privlačnost prema osobama istog i suprotnog pola/roda) i aseksualna (izostanak osećaja seksualne privlačnosti prema osobama bilo kog pola/roda). Često se svaka seksualna orijentacija koja je drugačija od heteroseksualne označava pojmom *queer*. S obzirom na to da je seksualnost složen fenomen, postoji veliki broj seksualnih orijentacija s kojima se ljudi identifikuju, poput recimo panseksualnosti, demiseksualnosti i tako dalje.

Kako živimo u neslobodnom patrijarhalno-kapitalističkom svetu u kojem se potčinjavanja artikulišu i na osnovu nečijih polnih/rodnih identifikacija, kao i na osnovu drugačijih od propisanih seksualnih orijentacija, moguće je govoriti o različitim vidovima unižavanja, ponižavanja, marginalizovanja, podređivanja, nasilja... na osnovu pola, roda i seksualne orijentacije. U tom smislu se svako ko se ne uklapa u normativni heteroseksualni binarni okvir podele na muška i ženska tela – pri čemu se nameće da je to tobože „prirodno“ dato, kao da je čovek životinja a ne društveno biće – stavlja u podređenu poziciju onih koji su opresirani. Zato što se heteroseksualnost, kao i konstrukcija „muškosti“ i „ženskosti“ unutar nje, nameću kao jedino prihvatljiva opcija ljudske afektivnosti i seksualnosti, represivni mehanizam društva u pogledu ovoga se

naziva *heteronormativnim*. To znači da se heteroseksualnost nameće kao norma, a sve drugo se smatra neprihvatljivim, „neprirodnim“, „ne-normalnim“, „devijantnim“.

Opresije na osnovu pola, roda i seksualne orijentacije su razne: opresije prema ženama, trans osobama, *queer* osobama, svima koji su rodno-varijantni i koji se ne uklapaju u podelu rada i društvene uloge koje nameće kapitalizam. Istorija pokazuje da postoji čvrsta veza između LGBTIQ+ identiteta sa kapitalizmom,³⁷ te da su i borbe protiv ovih opresija uvezane sa antikapitalističkim borbama.

U vezi sa polnim/rodnom identifikacijama, kao i seksualnim orijentacijama, te seksizmima, mizoginiji i drugim opresivnim mehanizmima, korisno je imati u vidu još jednu razliku. Naime, trans teoretičarka Džulia Serano je koristila pojmove *tradicionalni* i *opozicioni seksizam* da bi objasnila kako tradicionalni seksizam označava seksizam prema ženama, dok opozicioni seksizam označava seksizam prema svima koji se ne uklapaju u heteroseksualnu i heteronormativnu binarnu šemu. Shodno opozicionom seksizmu, dakle, postoje dva suprotna pola, muški i ženski, koji se uzimaju kao nešto prirodno, dato i večno, a sve što se ne uklapa u to posmatra se kao nešto što nije normalno, što je eksces. Stoga se ovaj seksizam ne razvija samo prema ženama već prema svima koji se ne uklapaju u heteronormativnu klasifikaciju: gej osobama, lezbejkama, trans osobama, rodno-varijantnima/rodno-drugačijima, muškarcima koji možda nisu gej orijentacije ali im je ponašanje „feminizirano“, prema *drag queens*, *drag kings* itd. Ovu distinkciju pre-

³⁷ O tome, ali specifično za američki slučaj, videti tekst: John D'Emilio, *Kapitalizam i gej identitet*, Slobodni Filozofski, 30. 06. 2012. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2012/06/john-demilio-kapitalizam-i-gej.html>

uzima i marksistička kvir teoretičarka Holi Luis,³⁸ a ona nam pomaže da bolje nijansiramo neke – možda ne baš uvek tako vidljive – seksizme, homofobna i, posebno, transfobna ponašanja i prakse.

Kada pak govorimo o *etničkim identifikacijama*, to nije uvek jasno odredivo, a pogotovo ako se ima u vidu da one mogu biti i sasvim subjektivne. Kako onda odrediti romski identitet, odnosno, kako odrediti ko su Romi i Romkinje? „Kad kažem ja sam Rom, to je izjava o mom etničkom nasleđu, kad kažem ja sam ciganin ili Ciganin to može da znači da sam nomad, da sam slobodnog duha, putujući muzičar ili prošnjak. To može da znači mnogo stvari, neke su uvredljive, neke šarmantne, neke istinite, a većina je netačna. Pošto im je draža izjava o etničkom identitetu od seta stereotipa i mitova, mnogi Romi ne vole da ih nazivaju Ciganima. Sad nastaje konfuzija jer ima pripadnika nekih drugih etničkih grupa koje zovu Ciganima, koji sebe zaista nazivaju Ciganima. Ti ljudi su nomadi ili su bar njihove porodice nekad bile i njih zovu Cigani. I njima to ne smeta.“³⁹ Romski etnički identitet se ponekad gradi na osnovu zajedničkog porekla, za koje se smatra da (barem delimično) potiče iz davnih migratornih kretanja iz Indije, a najčešće na osnovu jezika, kulture i običaja. Etnički identitet može biti subjektivna stvar, stvar izbora, odnosno tako bi barem trebalo da bude. Ipak, ovo nije uvek subjektivna odredba, jer društvo stigmatizira određene osobe kao Rome i Romkinje, i prema njima se

38 Videti interju sa Holi Luis u 49. epizodi emisije „Promjena okvira“. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=cgw6tmeXF3U>

39 Džad Nirenberg (ur.), *Seksualnost Cigana. O intimnosti: romska i autsajderska perspektiva*, Rekonstrukcija Ženski fond, Beograd, 2013, str. 13. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Seksualnost-cigana-O-intimnosti-romska-i-autsajderska-perspektiva.pdf>

ponaša kao prema građanima i građankama drugog reda. Stoga što su Romi i Romkinje najčešće siromašni, jasno je da su oni marginalizovani upravo na osnovu etniciteta koji nije samo stvar slobodnog izbora.

I tako smo došli i do pojma *klase*. Međutim, klasa se ne određuje na osnovu kategorija siromašnih i bogatih, a još manje na osnovu životnog stila i standarda, već se određuje kao mesto u društvenom sistemu proizvodnje. Kako ceo svet živi u kapitalističkom sistemu proizvodnje (čak i kada se on ne naziva tako), ovo pozicioniranje se tiče odnosa između kapitala i rada, te toga da li neko poseduje sredstva za proizvodnju ili je prinuđen da radi za drugog ne bi li preživeo i kroz taj rad mu stvara višak vrednosti. U tom smislu, najčešće se govori o klasi radništva i klasi kapitalista, ali postoje i nijansiranija određenja, kao i klase potčinjenih koji se ne mogu tek tako svrstati u ono što se tradicionalno misli pod radničkom klasom. Siromašni Romi i Romkinje su često u još gorjoj klasnoj poziciji od radništva, jer ili su nezaposleni ili rade u neformalnim sektorima i preživljavaju od povremenih poslova i aktivnosti, a najčešće nemaju nikakva sredstva za proizvodnju niti privatno vlasništvo od kojih bi se mogli održavati. Ipak, valja zapaziti da postoje Romi i Romkinje koji pripadaju srednjim i višim klasama.

Em Rom/kinja, em trans, em iz niže klase...

Sve ovo smo razložili da bismo ukazali na složenost opresije koju žive oni koji je doživljavaju i na osnovu pola/roda, i na osnovu etničke identifikacije, kao i na osnovu klasnog mesta u društvu. Dakako, osobe koje doživljavaju višestruke opresije doživljavaju to u sopstvenom konkretnom iskustvu, koje

je uvek komplikovanije od onoga što analiza pokušava da obuhvati, i ne osećaju ove podele kao nešto odvojeno. Oni žive život u tim nepravednim odnosima.

Za analizu višestrukih opresija Roma i Romkinja potrebni su nam podaci, a oni su u vezi sa situacijom ove etničke zajednice i inače vrlo šturi (ili čak pogrešni), a u pogledu rodnog i seksualnog aspekta čak sasvim nepostojeći. Naime, još uvek nemamo precizne podatke o broju Roma/kinja koji se identifikuju kao LGBTIQ+ osobe. Konkretna istraživanja na teritoriji Srbije nisu sprovedena, stoga možemo samo da pretpostavljamo kako je to kada pripadate istovremeno i romskoj i LGBTIQ+ zajednici i živite u nekom od pet stotina podstandardnih romskih naselja, oslanjajući se na iskustva pojedinaca koji dolaze iz takvih sredina.

LGBTIQ+ osobe koje žive u romskim naseljima zapravo, baš kao što je slučaj i u svim drugim delovima društva, ne mogu slobodno da izraze svoj identitet, jer je i ova zajednica prožeta heteronormativnim prisilama. Neko ko bi se „autovao“ kao trans-osoba u takvoj sredini, rizikuje osudu bližnjih, kao i odricanje, proterivanje, gubitak finansijske i bilo kakve druge podrške. Ipak, vrlo je važno uvideti da su ove isprepletene marginalizacije na osnovu identiteta veoma uslovljene i klasnom pozicijom. Ljudi iz niže klase naprosto imaju još suženiji izbor. Videli smo: sve ovo u kapitalističkim društvima nije stvar slobodnog izbora, pa čak ni rod.

Ako pol odredimo kao nešto čisto „biološko“, moglo bi izgledati kao da je to nešto što ne možemo birati, što ima najveći stepen prinude, što je dato, tako je i ne može biti drugačije. A ako rod odredimo kao nešto društveno, moglo bi se činiti kao da je to u potpunosti stvar „izbora“, jer naprosto nije vezano

za nešto tako „čvrsto“ kao što je „biološko telo“: u smislu, možda ne možemo birati u kakvom tačno telu ćemo se roditi, ali zato možemo kasnije odabrati sa kojom rodnom identifikacijom se poistovećujemo... Ali ovo je problematično. Može li na primer jedna Romkinja – koja živi u podstandardnom romskom naselju bez vode i osnovnih ljudskih uslova za život, u proširenoj porodici u kojoj su članovi nepismeni i prinuđeni da rade najbednije plaćene poslove da bi preživeli – da bira svoj rodni identitet? Dakle, kada se kaže da je rod društveno određen, to ne znači da je reč o nečemu što se slobodno bira, što je navodno odvezano od svega „čvrstog“ i materijalnog, poput biologije, što je tako lebdeće u vazduhu... Baš tu, u polju društvenog, radi se o *prinudama* i baš tu je „najmaterijalnija“ stvarnost. Društveno je protkano materijalnim prinudama! Materijalno ne znači „biološko“, „fiziološko“, „genetsko“ i slično, već su materijalni *društveni odnosi*. To je ono što realno i konkretno iskušavamo, pa i na svom telu i svojoj koži. To su prinude zbog kojih se ne smemo autovati ili nemamo nikakvih mogućnosti da izaberemo svoj rodni identitet, jer ne samo da rizikujemo prezir i(li) odbacivanje od strane bliskih osoba, takođe ne samo da rizikujemo dobijanje batina od strane konzervativaca koji ne mogu da podnesu naše pomeranje heteronormativnih uloga, već rizikujemo i to da se nećemo zaposliti, da ćemo ostati bez svih mogućnosti izdržavanja i imanja krova nad glavom... Dakle, „društveno“ u odredbi roda ne znači ništa slobodno i nije stvar izbora, jer ne živimo u slobodnom društvu da bi to bilo moguće, nego je polje društvenog u kapitalizmu stvar *prinude* i polje materijalnih uslova života.

Kako u heteronormativnim društvima žive transrodne osobe, poznata je stvar. U Srbiji postoji zakon o zabrani diskrimi-

nacije (član 13) koji štiti prava transrodnih osoba, a takođe postoji i zakonska uredba o promeni pola koja je stupila na snagu 01. januara 2019. i koja omogućava transrodnim osobama da promene oznaku pola u ličnim dokumentima nakon hormonske terapije i/ili nakon operacije prilagođavanja pola. No, realnost koju transrodne osobe žive je potpuno drugačija od one „na papiru“, jer pre svega većina osoba ne može ovo da si materijalno priušti. Potom, transrodne osobe se susreću sa diskriminacijama kada pokušavaju da se zaposle ili da iznajme stan upravo zato što nisu ispunile uslove za promenu oznake pola u dokumentima (što je dugačak, iscrpljujući, komplikovan i skup proces), te bivaju prisilno autovane kao trans zbog nepoklapanja dokumenata prilikom legitimisanja. No diskriminirane su i trans rodne osobe koje su uspele izvesti tranziciju. Prema statistikama: u Britaniji 43% poslodavaca priznaje da ne bi zaposlilo transrodnu osobu,⁴⁰ dok u Irskoj nezaposlenost trans osoba iznosi 50%; u SAD je 14% trans osoba nezaposleno (duplo više spram ostale populacije), a 44% je podzaposleno (obavlja manuelne poslove za koje su bedno plaćeni).⁴¹

40 „Polovica trans osoba koje_ i uspiju pronaći zaposlenje moraju skrivati činjenicu da su trans – ili se nisu autali i nisu u mogućnosti pristupiti procesu tranzicije, ili su prije nekoliko godina završili tranziciju i u mogućnosti su sakriti svoju prošlost (iako će nepromjenjive fizičke osobine to dozvoliti samo nekim trans osobama). Ako ste zaposleni i ne skrivate činjenicu da ste trans, riskirate zlostavljanje na radnom mjestu, što ide od proceduralne nepravde do verbalnog izrugivanja ili nasilja – jedna od osam trans osoba u Britaniji fizički je napadnuta na poslu.“ Shon Faye, *Borba za jednakost trans osoba mora biti prepoznata kao klasna borba*, Slobodni Filozofski, 31. 12. 2018. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2018/12/borba-za-jednakost-trans-osoba-klasna-borba.html>

41 Videti: *Transgender workers at greater risk for unemployment and poverty*, dostupno na: <https://www.thetaskforce.org/transgender-workers-at-greater-risk-for-unemployment-and-poverty/>; kao i video-snimak trans aktivistkinje Sonje Sajzor, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=yiRmDfBxAck&t=134s> U vreme pandemije virusa Covid-19 ove razlike se još više ističu, pa je tako u SAD

Diskriminacija trans osoba je u svim kapitalističkim društvima konstanta, a ako se ona još poveže sa diskriminacijom na osnovu etničke pripadnosti, kao i sa klasnim mestom, jasno je da je diskriminacija transrodnih Roma i Romkinja u Srbiji veoma duboka. Čini se da je u ovom kapitalističkom svetu jedina preostala opcija solidarna borba, udruženost ugroženih i potčinjenih, te njihova međusobna podrška kako bi opstali u sistemu koji nemilosrdno briše razlike: sve dok se ne izborimo za svet u kojem će razlike zaista biti stvar izbora!

„319 800 odraslih transrodnih osoba imunološki kompromitirano i ima jednu ili više sljedećih bolesti: astma, dijabetes, bolesti srca ili HIV; 217 000 odraslih transrodnih osoba ima 65 ili više godina; 450 400 odraslih transrodnih osoba prošle godine nije moglo otići liječniku jer si to nisu mogli priuštiti; 137 600 odraslih transrodnih osoba nema zdravstveno osiguranje; i 667 100 odraslih transrodnih osoba živi 200 posto ispod federalne razine siromaštva“. Kay Van Wey, *Trumpove anti-trans mjere štite predrasude u doba pandemije COVID-19*, Slobodni Filozofski, 11. 10. 2020. Dostupno na: <http://slobodnifilozofski.com/2020/10/trumpove-anti-trans-mjere-stite-predrasude-u-doba-pandemije-covid-19.html>

BIOGRAFIJE

Jelena Krivokapić je master pravnica iz oblasti pravnih nauka, članica je *Foruma Roma Srbije* i pravnica na projektu *Centra za romsku zajednicu* u Novom Sadu. Učestvovala je u pisanju „Izveštaja iz senke o sprovođenju Strategije za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji (perspektive aktivista)“, baveći se problemom nemogućnosti ostvarivanja prava socijalne zaštite Roma i Romkinja u Srbiji, kao i u pisanju publikacije „Kada su dokumenti daleko od realnosti. Od političke edukacije ka samoorganizaciji“, pišući o medijskom podsticanju kriminalizacije Roma i Romkinja. Od 2020. godine je majka predivne ćerke Mile.

Bojana Krivokapić je rođena 15. 03. 1994. Doktorandkinja je na Tehnološkom fakultetu u Novom Sadu. Zalaže se za jednaka prava za sve.

Jasmina Drmaku je diplomirana ekonomistkinja Ekonomskog fakulteta, Departamana za finansije, bankarstvo i osiguranje, a njezin diplomski rad se bavi analizom direktnih stranih investicija i njihovog uticaja na tržište u Srbiji kroz privatizacije fabrika. Aktivno počinje da se bavi romskim pitanjima nakon završene škole romologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu koju vodi profesorka Svenka Savić. Aktivna je u *Forumu*

Roma Srbije od samog početka rada organizacije u sferi političke edukacije, najpre kao učesnica, a zatim i kao govornica na tribinama. Piše tekstove sa fokusom na ekonomske i političke uticaje na položaj romske zajednice, posebno na pitanjima zapošljavanja, obrazovanja, položaja sakupljača sekundarnih sirovina i ekonomskog uticaja na kulturu i tradiciju. U okviru *Foruma Roma Srbije* direktno radi sa romskom zajednicom na samoorganizovanju i zajedničkom pronalaženju rešenja za poboljšanje položaja cele zajednice.

Jelena Savić je masterirala psihologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Najviše je aktivna na polju socijalne zaštite, a bliske teme su joj pitanja položaja marginalizovanih grupa, njihova diskriminacija kao i ekonomska i socijalna prava. Radila je na međunarodnom projektu za migracije gde je pružala psihosocijalnu podršku maloletnim migrantima/kinjama bez roditeljske pratnje. Kao volonterka nevladine organizacije, bila je angažovana na programu podsticanja ranog razvoja romske dece u neformalnim naseljima u Novom Sadu. Držala je radionice osnovcima i srednjoškolcima na temu de-stigmatizacije ljudi sa mentalnim poteškoćama.

Miljana Marić Ognjenović je doktorandkinja socijalne politike i socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Zaposlena je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na programu za socijalni rad, gde je prethodno masterirala na Odesku za psihologiju. Članica je *Foruma Roma Srbije* i angažovana je projektu Centar za romsku zajednicu. Njena uža naučna i praktična oblast su porodični odnosi i kvalitet staranja u porodicama iz vulnerabilnih grupa.

Robert Kasumović je po struci magistar farmacije. Aktivista je *Foruma Roma Srbije*, najviše angažovan na projektima političke edukacije, te u radu sa sakupljačima sekundarnih sirovina. Član je redakcije portala *Mašina*.

Iva Barčić je rođen 2. decembra 1996. u Nišu. Student je na završnoj godini Fakulteta umetnosti u Nišu na odseku Duvачki instrumenti – klarinet. Višestruko je nagrađivan „Vidovdanskim nagradama“, koje dodeljuje Grad Niš za postignute rezultate na međunarodnim i republičkim takmičenjima iz klasičnog klarineta. Živi u romskom naselju, aktivan je u romskoj zajednici, svakodnevno se bori protiv diskriminacije nad Romima i Romkinjama, te radi na jačanju romskog identiteta i kulture romske zajednice, posebno kroz rad sa mladima u *GRUBB Fondaciji* u Nišu. Bavi se prikupljanjem i zapisivanjem romskog nematerijalnog kulturnog nasleđa, autor je i nastavnik muzike. „Romske izvorne i stare pesme iz Niša i juga Srbije“ njegova je prva zbirka, a trenutno je u procesu prikupljanja građe za drugu zbirku. Iva je frontmen *Very Naiss* orkestra koji ima za cilj očuvanje i promociju romske muzike sa primesama džez, fanka i roka. Interesuje ga stvaranje novog pravca u elektronskoj muzici „Gypsy house“, ali ne zapostavlja ni izvorni zvuk i melodiju, pa trenutno u tom pravcu snima album.

Paola Yo je *drag* umetnica iz Novog Sada. Od 2006. godine je aktivistkinja i volonterka u romskim nevladinim organizacijama, trenutno članica *Foruma Roma Srbije*. Od jeseni 2019. se interesuje za LGBTQ+ teme i aktivna je članica udruženja grupe *IZADI* iz Novog Sada. Učestvovala je u ra-

zličitim projektima, pohađala seminare i obuke koji su joj pomogli da stekne potrebna znanja i veštine kako bi imala više mogućnosti da podržava svoju zajednicu. Zajedno sa saborcima i saborkinjama se bori za bolji položaj potlačenih u društvu.

Maja Solar je doktorirala filozofiju. Bavi se političkom teorijom, prevodi sa engleskog i francuskog, piše poeziju i prozu. Članica je levo orijentisanog teorijskog i političkog kolektiva *Gerusija*. Deo je uredništva časopisa za teorijske prakse *Stvar*. Od 2015. do 2020. godine je prevodila za srpsko izdanje novina *Le monde diplomatique*. Objavila je tri zbirke poezije, a zajedno sa Žakom Lučićem uređuje poetski podcast *Puna usta poezije*. Autorka je preko trideset naučnih radova iz društvene teorije, a neke od oblasti interesovanja su: marksistički feminizam, marksistička teorija rada, istorija socijalizma, teorije vlasništva, teorije luksuza, teorija socijalne reprodukcije, orodnjene i rasijalizirane forme nasilja, odnos identiteta i klase itd. Bori se za to da i romski i svi drugi životi potčinjenih postanu važni.

